Bergen, bosschen en blangs

in de Gajo-Alaslanden

door

A. HOOGERWERF

*

16 Cc.

OVERDRUK UIT

3 JAREN INDISCH NATUURLEVEN

ELFDE JAARVERSLAG (1936–1938)

Van de Ned. Ind. Vereeniging tot Natuurbescherming

Gevestigd te Batavia

*

Gemb. Kebudajaan Ind.
Kon. Bat. Gen.

21 : -
221.

Gemeenschappelijke Kebudayaan Indonesia
Koninklijk Bataviaasch Genootschap
van Kunsten en Wetenschappen

26. Nov. 1953

Lemb[illegible]ebudajaan Ind.
Kon. Bat. Gen. Perpustakaan
tanggal 23-12-1953
asal-usul No 1927

21 :-

227.

Terlampir :

Gambar : 4 helai
Peta : 1 helai

Harap diperiksa sebelum dan sesudah dipindjamkan.

Lembaga Kebudajaan Indonesia
„Kon. Bataviaasch Genootschap
van Kunsten en Wetenschappen"

Djakarta, Pebruari '54

Bergen, bosschen en blangs in de Gajo- en Alaslandne

Een tocht door de Gajo- en Alaslanden en iets over het Löser-reservaat

door A. Hoogerwerf

1. Inleiding; doel van den tocht. — 2. De voorbereiding. — 3. De tocht naar Blang Kedjeren. — 4. Naar de Lösertoppen (*a.* Algemeen gedeelte; *b.* De eigenlijke tocht). — 5. Orang oetans in de natuur. — 6. Rapport-Carpenter over wild- en natuurbescherming in Atjeh. — 7. De stand van de beschermde fauna en het wild in het Löserreservaat en in het overige door ons bezochte gedeelte van de Gajo- en Alaslanden (*a.* Het onderzoek in het reservaat; *b.* De neushoornstand in het door ons bezochte deel van Atjeh; *c.* Tapirs; *d.* Olifanten; *e.* Orang oetans en gibbons; *f.* Berggeiten; *g.* Neushoornvogels; *h.* Pitta's, enz; *i.* Argusfazanten; *j.* Herten en kidangs; *k.* Tijgers; *l.* Beren; *m.* Varkens).

1. Inleiding; doel van den tocht. Uit de publicatie van Dr. VAN STEENIS in het Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, [1]) waarin de algemeene resultaten op botanisch gebied worden besproken van de Löserexpeditie 1937, blijkt, dat deze expeditie in de eerste plaats een botanische exploratie van enkele der hoogste toppen van het Noord-Sumatraansche bergland op het oog had met het doel de oplossing van het probleem van de herkomst der Indische bergflora weer wat nader te komen.

De zoölogische exploratie, die daarnaast plaats vond en die door mij ter hand werd genomen kon — dit stond bij voorbaat reeds vast — nimmer zulke belangrijke resultaten afwerpen als de botanische, ook al niet omdat reeds sedert het laatst van de vorige eeuw, zij het misschien niet zoo heel intensief, in Atjeh werd verzameld, ornithologisch vooral, op hoogten variëerend van zee-niveau tot ongeveer 2000 meter daarboven. Op het moment dat onze tocht naar Atjeh ondernomen werd, was reeds een respectabel aantal vogelsoorten van dat gewest bekend en vastgelegd in publicaties van o.a. HUME, NICHOLSON, RICHMOND, F. C. VAN HEURN, SNOUCKAERT VAN SCHAUBURG, VAN HEYST, ROBINSON, KLOSS, CHASEN e.a. Niet in het minst heeft een groote collectie, in 1930 bijeengebracht door den mantri MADZOED van het Zoölogisch Museum te Buitenzorg, een van de beste Inlandsche verzamelaars die dit museum ooit heeft gehad, bijgedragen tot onze ornithologische kennis, speciaal van de hoogere streken in Atjeh. Deze mantri werkte over het al-

[1]) Explorations in de Gajoe-landen, Algemeene resultaten der Losirexpeditie 1937, September 1938.

gemeen op plaatsen, die niet zoo heel ver verwijderd waren van die, tijdens genoemde expeditie door mij bezocht.

Waarschijnlijk zullen uit het thans door mij verzamelde materiaal, behalve de hieronder genoemde voor Sumatra nieuwe vogelsoort, nog enkele voor Atjeh geheel nieuwe soorten vastgesteld kunnen worden of enkele voor Sumatra nieuwe onder-soorten, die onze kennis betreffende de geografische verspreiding van enkele vogels kunnen verrijken, doch dit resultaat kan, hoe mooi ook, toch niet worden vergeleken met de beteekenis van het onderzoek van speciaal de topflora van het bezochte gebergte.

Ofschoon ik dit geenszins had verwacht, werd de belangrijkste vondst op ornithologisch gebied gedaan juist in de hoogste regionen tijdens de expeditie door mij bezocht: in het Löser-hooggebergte werd een voor Sumatra geheel nieuwe vogelsoort aangetroffen, nl. de door BARTELS Sr. voor het eerst op Java gevonden zoogenaamde Pangerango-vink *Serinus estherae* (FINSCH), terwijl daarnaast een voor Noord-Sumatra nieuw ras werd aangetroffen van de op Java in ettelijke vormen voorkomende berglijster *Turdus javanicus*, die voor Sumatra tot nu toe slechts bekend was van de Piek van Indrapoera en daar omstreeks 1915 voor het eerst werd verzameld (*Turdus javanicus indrapurae* ROB & KLOSS). De vondst van *Serinus estherae* gaat hier belangrijk boven uit, daar deze vogel behalve op Java nergens anders werd aangetroffen dan op de Himalaya; hierdoor zal deze gebeurtenis in ornithologische vakkringen wel de aandacht trekken. Gezien echter de omstandigheid, dat *Serinus* de laatste jaren behalve in West-Java ook in Midden- en Oost-Java werd aangetroffen en ook de lijster *Turdus javanicus* op vele bergtoppen van Java voorkomt en thans ook reeds op twee plaatsen op Sumatra werd vastgesteld, moet het geenszins uitgesloten worden geacht, dat de verspreiding van beide vogels op Sumatra belangrijk grooter is dan thans bekend is en is de kans m.i. groot, dat meer toppen ten Zuiden van Atjeh beide soorten of rassen daarvan zullen herbergen. Zoo mag het misschien alleen aan onvoldoende exploratie worden geweten, dat dienaangaande nog geen bewijsmateriaal werd verzameld. Het heeft ook ettelijke jaren geduurd voordat bekend was, dat de op Java voorkomende Pangerango-vink ook nog op andere toppen in Midden- en Oost-Java voorkomt.

Deze beide vondsten acht ik de belangrijkste van de geheele expeditie op ornithologisch gebied. Ten aanzien van de zoogdieren durf ik geen voorspellingen te doen; ik acht de kans echter groot, dat ook onder de verzamelde kleinere zoogdieren interessant materiaal aanwezig is.

Toevallig is hier dus in hetzelfde terrein, waar door Dr. VAN STEENIS de belangrijkste vondsten werden gedaan op botanisch gebied, ook het voornaamste resultaat geboekt op ornithologisch terrein.

Overigens was het hooggebergte geheel in overeenstemming met mijn verwachtingen, nl. zeer vogelarm, niet alleen aan soorten doch ook aan individuën. Het aantal vogel- en zoogdiersoorten neemt boven de 2000 meter-zône snel af en verwacht werd niet, dat zich onder dit geringe aantal soorten specimina zouden bevinden, die van elders op Sumatra niet bekend waren.

De overige tijdens den tocht gedane vondsten die van belang zullen zijn — waarop ik hier in dit korte bestek niet uitvoerig kan ingaan, — werden gedaan op hoogten variëerend van 200-1000 meter in terreinen, die voor den botanicus niet of zeer geringe waarde hadden.

Heeft dus de ornithologische exploratie van het door mij bezochte gebied wel aan de verwachtingen beantwoord, ja deze zelfs overtroffen en werd een rijke collectie bijeen gebracht, de verkenning op het gebied van de groote fauna, speciaal die in het gebied liggend binnen de begrenzing van het Löser-reservaat, is volstrekt beneden mijn verwachtingen gebleven; ik kom hierop straks nog nader terug.

Zooals ik reeds deed uitkomen, was de doelstelling van den tocht voor mij een nadere ornithologische en mammologische verkenning van de Gajo- en Alaslanden en een onderzoek naar de zoölogische waarde van het Löserreservaat, voor zoover dit door de expeditie zou worden bezocht en het onderzoek met de beschikbare financieele middelen mogelijk was.

2. De Voorbereiding. Van een door mij getroffen voorbereiding kan eigenlijk moeilijk worden gesproken. De geheele tocht was reeds door den heer VAN STEENIS in samenwerking met den Topograaf, den heer CLEMENTS, uitvoerig voorbereid voordat bekend was, dat ik mede van de partij zou zijn. Het was aanvankelijk de bedoeling dat de heer LIEFTINCK, dierkundige bij het Zoölogisch Museum te Buitenzorg, de zoölogische exploratie ter hand zou nemen, doch dit ging te elfder ure niet door. Daarop werd ik aangezocht en ik aarzelde geen moment dit aanlokkelijk aanbod te accepteeren.

Voor bijzonderheden inzake de getroffen voorbereidingen verwijs ik naar het uitvoerige verslag van den heer VAN STEENIS, waaraan ik, wat mijzelf betreft, het onderstaande toevoeg.

Mijn voorbereiding bepaalde zich hoofdzakelijk tot het aanschaffen van particuliere expeditie-benoodigdheden, het voor den tocht benoodigde voedsel, de verzorging van de wapens en munitie, prepareerbenoodigdheden, uitrustingsstukken voor de Inlandsche mantri's MADZOED en SÁÁN en, niet te vergeten, het in orde brengen van de paperassen, die men in zulke gevallen, zelfs als Gouvernements ambtenaar die het land niet eens verlaat, noodig heeft. Dit alles eischte belangrijk meer zorg dan de voorbereiding van kortere

tochten, zooals wij vrij geregeld maken, doch naderhand bleek, dat de zaken tot in de finesses in orde waren; zelfs het aantal medegenomen patronen en hagel en de andere daarbij noodige ingrediënten waren toereikend, al moest soms wel wat vreemd met de lading worden geschipperd. Alleen het medegebrachte voedsel — voornamelijk blikjes conserven — was lang niet voldoende, doch moeilijkheden leverde dit gemis geenszins op, daar mij reeds spoedig bleek, dat rijst met wat groente, eieren, visch, kip enz. gerust zonder andere bijvoeding geruimen tijd kan worden genuttigd, wanneer men het voorrecht heeft gezond te zijn en een maag te bezitten, die zich aan verandering van spijs spoedig aanpast. Ik heb het althans, eenmaal in het terrein aangekomen, wel een beetje betreurd zooveel kostbaar geld te hebben besteed aan ,,blikjes'' e.d., die min of meer als luxe kunnen worden beschouwd — ten minste wat mij aangaat; Dr. VAN STEENIS dacht er blijkens zijn verslag heel anders over.

Kaas, roggebrood, rozijnen, appelmoes e.d. zijn natuurlijk heerlijke spijzen vooral in het bosch, waar men niet verwend wordt, maar noodig zijn zulke dingen m.i. niet en wanneer men dan het blikje waarin zulke dure producten gewoonlijk verpakt worden eenmaal open maakt, zijn die spijzen gemeenlijk zeer spoedig verdwenen en merkt men niet veel van het nut, dat ze heeten te hebben.

De uitrustings-stukken, die ik voor dezen tocht nieuw moest aanschaffen en waarbij ik alle hulp en medewerking ontving van den heer en mevrouw VAN STEENIS, moesten op het laatste moment nog worden besteld bij de firma DENIG & Co te Amsterdam; zóó kort was de tijd om mij voor te bereiden op deze groote gebeurtenis, dat de bestelling uit Holland in Medan moest worden opgepikt!

3. De tocht naar Blang-Kedjeren. Over de reis zelf kan ik kort zijn. Men kan alle bijzonderheden dienaangaande eveneens vinden in het uitstekende rapport van den heer VAN STEENIS. Het vertrek vond plaats op Zaterdagmiddag 16 Januari 1937 per K.P.M.-stoomer uit Tandjong Priok. Het korte verblijf te Singapore werd benut om het Raffles Museum te bezoeken en bij Mr. CHASEN een aantal rattenklemmen in ontvangst te nemen, dat ons welwillend voor den duur van de expeditie werd afgestaan. Op 20 Januari bereikten wij Belawan Deli en Medan, welke plaats den volgenden morgen reeds weer werd verlaten om den ongeveer 250 km langen weg naar Kotatjané/Goenoeng Setan aan te vangen.

Langs de uitgestrekte, monotone tabaksvelden van het groote Deli voerde onze weg langs de fraaie vulkanen Sibajak en Sinaboeng over de plaatsjes Brastagi en Kabandjahé door de ontredderde Karobatak-Hoogvlakte, waar een eens boschrijk landschap door de bevolking herschapen werd in een gras-steppe zóó troosteloos als men zich moeilijk kan voorstellen.

In den namiddag werd het plaatsje Kotatjané in de vallei van de machtige Alas-rivier bereikt. Wij verlieten het weer na een kort oponthoud, dat noodig was om te trachten den militairen, tevens civiel-gezaghebber Kapitein TUIN te spreken te krijgen — hetgeen echter mislukte — om de laatste etappe af te leggen naar Goenoeng Setan, enkele tientallen kilometers van Kotatjané verwijderd. Hier waren wij meteen in de rimboe beland; trouwens ook het laatste gedeelte van den weg vóór Kotatjané was reeds in staat ons eenig idee te geven van de jungle van Noord-Sumatra. 's Middags werd het eerste kali-bad genomen in het frissche, heldere water van de Alas, de rivier die wij nog vele malen op haar bochtigen weg door het indrukwekkende bergland van Atjeh zouden ontmoeten.

De vele nieuwe indrukken, die ik tijdens den thans achter ons liggenden autotocht opdeed, beletten mij veel aandacht te schenken aan de vogelwereld van de omgeving van het afgelegde pad; eerst later, toen ik in Kotatjané terugkeerde en daar enkele weken verbleef, kon ik vaststellen, dat de fraaie, vruchtbare Alasvallei waarin Kotatjané is gelegen op een hoogte van ongeveer 200 meter boven zee, zeer vogelrijk is en vele interessante soorten herbergt.

Daar deze plaats een van de laagste punten was, die door mij tijdens de expeditie werden bezocht, heb ik daar later op den terugweg een groote collectie aangelegd van voor zulk terrein typisch materiaal. Aan de toen reeds groote collectie konden hier ongeveer 200 vogels in een groot aantal soorten worden toegevoegd, waaronder niet weinige, die op de elders bezochte plaatsen nog in het geheel niet waren waargenomen. In het cultuurgebied en in de secundaire begroeiing van deze vallei konden vele voor zulk terrein typische soorten worden waargenomen, o.a. het bladvogeltje *Aegithina tiphia micromelaena* OBERH., de honingvogeltjes *Anthreptes m. malacensis* (SCOP.) *Anthreptes s. simplex* (S. MÜLL.) en *Anthreptes macularia hypogrammica* (S. MÜLL.), de bastaard-honingvogel *Dicaeum cruentatum sumatranum* CAB., het vliegenvangertje *Hemipus hirundinaceus* (TEMM.) e.a. Ook het snijdervogeltje *Orthotomus sepium ruficeps* (LESS.) en zijn familieleden *Suya atrogularis albogularis* HUME en *Prinia flaviventris rafflesi* TWEEDDALE waren daar min of meer gewoon, terwijl wij in de sawah's en op met lager kruid begroeide banken in de rivier de rijstdiefjes *Munia striata subsquamicollis* (BAKER), *Munia atricapilla* subsp. *Munia maja maja* (LINN.) en *Munia punctulata fretensis* KLOSS geregeld opmerkten, naast het snijdervogeltje *Cisticola juncidis malaya* LYNES. Op die rivierbank werden ook talrijke exemplaren van den geitemelker *Caprimulgus a. affinis* HORSF. aangetroffen, naast den kwartel *Excalfactoria chinensis* subsp. In het randbosch was het de beo *Gracula r. religiosa* LINN., die herhaaldelijk de aandacht vroeg; ook koekoeken en spechten, waaronder de kleine glanskoekoek *Chalcites malay-*

anus subsp. en de dwergspecht *Sasia a. abnormis* (TEMM.), waren in vele soorten aanwezig, terwijl de prachtige hapvogel *Cymbirhynchus m. macrorhynchos* (GMEL.) een bijna gewone verschijning was, die men soms zelfs langs den weg opmerkte! Verder waren de buulbuuls *(Pycnonotidae)* in talrijke soorten vertegenwoordigd en konden in het meer woeste bosch de kleine hapvogel *Eurylaimus o. ochromalis* RAFFLES, de fraaie trogon *Harpactes duvaucelii* (TEMM.), de geheimzinnige bijeneter *Nyctiornis amicta* (TEMM.) en vele andere vertegenwoordigers van het vogelheir worden waargenomen. Waarschijnlijk zullen onder de op deze plaats verzamelde, oogenschijnlijk gewone, vogels enkele vormen voorkomen, die nog niet voor dit deel van Sumatra bekend waren. Een voor den botanicus dus volkomen waardeloos terrein bleek hier voor mij van veel belang te zijn.

Dien eersten avond overnachtten wij in het militaire bivak te Goenoeng Setan. Den volgenden morgen werden wij reeds vroeg door het rumoer van de van Blang Kedjeren gekomen dragers en het gehinnik der vele kleine draagpaardjes gewekt. Hier maakten wij voor het eerst kennis met de Gajo-dragers en de eigenaardige wijze waarop deze menschen hun vrachten dragen. Zij doen dit nl. op den rug en pikoelen niet, zooals wij dat van de bevolking van Java gewend zijn

Voordat dien morgen alles in kannen en kruiken was en de geheele expeditie goed en wel marcheerde, was het reeds bijna half acht geworden: toen was de lange voetreis, door een fraai deel der Gajo- en Alaslanden, tevens een van de meest woeste deelen van Noord-Sumatra, begonnen. Het was een smal pad, dat zich langs de Alasrivier verder het Noorden inslingerde en ons dien dag in het eerste bivak Meloewak zou brengen; rechts de woeste tjotten van het Wilhelmina gebergte en links de diepe Alas-vallei met de machtige Barisan keten aan de overzijde. Naast het geroep van talrijke baardvogels en het zware „gehak" van enkele neushoornvogels was het vooral het luide en indrukwekkende gezang der siamangs, dat de stilte verbrak. Er zijn vele menschen, die het geluid van deze gibbons onaangenaam, door zijn monotoonheid vervelend vinden, doch het heeft mij slechts kunnen bekoren en de vele tientallen malen, dat ik het gedurende mijn tocht door Atjeh heb gehoord, heeft het mij steeds opnieuw geboeid; dit geroep is mij mét dat der orang-oetans het langst bij gebleven en lang nadat ik weer op Java was teruggekeerd, hoorde ik in gedachten, naast het gesnerp der reuzencicaden, deze geluiden en waande ik mij terug in het land, waaraan ik ondanks veel misère en ontbering de aangenaamste herinneringen heb behouden en waar ik vroeg of laat nog eens hoop terug te mogen keeren.

Naast den gewonen jaarvogel merkte ik den twee-hoornigen *Buceros r. rhinoceros* LINN. en den schuwen *Rhinoplax vigil* (FORST.) met zijn langen staart enkele malen op; onder de talrijke

baardvogels hoorde en zag ik het meest *Cyanops oorti oorti* (S. MÜLL.). Reeds spoedig zagen wij drie soorten drongo's, t.w. den kleinen raketstaart *Bhringa remifer remifer* (TEMM.), den grooteren *Dicrurus leucophaeus phaedrus* REICHN. en de dwergdrongo *Chaptia aenea malayensis* BLYTH. over het pad fladderen en op het enkele telefoon-draadje zitten dat langs den weg liep, terwijl troepjes luidruchtige minah's *(Rhinocichla mitrata mitrata* [S. MÜLL.]) door het struikgewas langs den weg rondscharrelden. Van de buulbuuls waren het vooral *Pycnonotus goiavier personatus* (HUME), de baardbuulbuul *Criniger gutturalis sumatranus* (WARDL.-RAMS.) en de luid zingende *Trachycomus zeylanicus* (GM.) (tjoetjarawa), die ik opmerkte. Doch wat mij van deze groep het meest trof, was de talrijkheid van de fraaie zwart-blauwe *Irena puella criniger* SHARPE, een op Java zoo langzamerhand zeldzaam wordende buulbuulsoort. Dezen vogel zag ik tijdens mijn tocht op deze hoogte steeds algemeen; hetzelfde geldt trouwens voor den hierboven genoemden *Trachycomus zeylanicus*, die in het door mij bezochte deel van Noord Sumatra eveneens een heel gewone verschijning genoemd mag worden. Ook de zwarte wielewaal *Oriolus cruentus consanguineus* (WARDL.-RAMS.) is hier op vele plaatsen niet zeldzaam, terwijl de interessante „kleine ekster" *Heterophasia picaoides simillima* SALVAD, dien men systematisch heeft ingedeeld bij het allegaartje dat *Timaliidae* wordt genoemd, ook geregeld in de toppen van de ons omringende vegetatie zijn acrobatische toeren ten beste gaf.

De omgeving van het pad bood over het algemeen weinig afwisseling en ook den volgenden dag, toen het bivak Koengkeh, op ongeveer 825 meter boven zee, werd bereikt, spoedden wij ons voort over het smalle paardenpad, dat ingesloten is door machtige bergcomplexen met primair oerbosch bedekt, waarin tijgers, olifanten en herten thuis hooren en de orang-oetan geregeld zijn sonoor geluid door het wijde, stille bosch zou doen galmen. Jammer, dat wij zoo bitter weinig, of liever gezegd in het geheel niets, van al deze dieren hebben gemerkt gedurende de dagen, die wij op dit pad en in het Löserreservaat doorbrachten.

Onder de nu langs het pad opgemerkte vogels bevonden zich *Melanocichla l. lugubris* (S. MÜLL), vele zwerfeksters *(Dendrocitta o. occipitalis* (S. MÜLL) de vlagstaart-drongo *Dissemurus paradiseus platurus* (VIEILL.) en enkele spechten, waaronder *Chrysophlegma flavinucha mystacale* SALVAD. en *Blythipicus rubiginosus parvus* CHAS. & KLOSS. Van de kleinere vogels waren het de vliegenvangers *Culicicapa c. ceylonensis* (SWAINS.) en enkele *Hemipus p. picatus*, (SYKES), die de aandacht trokken en op het pad werden vrij geregeld enkele exemplaren gezien van het kwikstaartje *Motacilla cinerea melanope* PALL.

Nabij het bivak Koengkeh (+ 825 m) vonden wij 's middags enkele malen hertesporen en een speelplaats van argusfazanten. Daar lag zelfs geen blaadje of takje op den volkomen kaal getrapten grond; uit de ontschorste, boven den grond uitstekende wortels was op te maken, dat deze plaats waarschijnlijk reeds lang door de vogels was gebruikt. Op de enkele vierkante meters groote plek lagen slechts enkele veertjes te schitteren in de dansende zonnevlekjes, die schaars door het dichte loover heen op den grond werden geworpen.

Het was den volgenden morgen alweer vroeg dag; de weg, die ons dien dag in Blang-Kedjeren zou brengen was mooi en voerde langs enkele diepe ravijnen. Dit pad is een zorgenkind, waaraan voortdurend door brigades en gestraften wordt gewerkt. Aardschuivingen schijnen in dit land schering en inslag te zijn en vaak moeten de militairen den onder neergevallen gesteente bedolven weg weer trachten op te zoeken en begaanbaar te maken. Telkens opnieuw spot echter de natuur met dit menschelijk gepeuter en vernielt zij het mooie werk van den mensch.

Hoewel de in dit terrein gebruikte Gajo-paardjes geheel op het verkeer langs dezen weg zijn ingesteld, gebeurt het toch nogal eens, dat een bevracht paard omlaag stort; gelukkig hebben wij dit gedurende onzen tocht niet meegemaakt.

Evenals de vorige dagen was ook den derden dag het af te leggen traject zeer kort, nl. slechts ongeveer 20 km, zoodat wij de kampoeng Palok, van waar wij per autobus langs den 9 km langen weg de „Blang" zouden bereiken, reeds vroegtijdig binnentrokken.

Het savanne-achtige, met *Pinus merkusii* begroeide landschap, dat zich op dien dag tamelijk onverwachts aan ons oog voordeed, nadat wij dagenlang bijna niets om ons heen hadden gezien dan primair oerbosch met hier en daar wat alang-alang vlakjes, leverde vooral voor mij, die nog nimmer met deze savannen kennis had gemaakt, een betooverenden aanblik op. Ik was er geruimen tijd door geboeid. Men mag hier dan veel hoog en dicht loofbosch onherstelbaar hebben vernield, men heeft daarvoor ongetwijfeld iets zeer fraais teruggegeven, waarvan de verdwijning uit aesthetisch oogpunt zeer zou moeten worden betreurd. Het zijn juist deze dennen-savannen, welke aan dit deel van Atjeh een zoo onvergelijkelijke, fascineerende schoonheid geven, waarvan men zich niet dan met veel moeite kan losmaken. Zelfs de meest verwende toerist moet in extase geraken over een tocht van bijv. Blang Kedjeren naar Gadjah, tusschen welke plaatsen het pad zich bijna uitsluitend slingert door met *Pinus*-bosschen bedekte heuvels. Een dergelijke wandeling beschouw ik als een van de mooiste die in dit land überhaupt gemaakt kunnen worden en het zijn alleen de dennenbosschen waaraan die schoonheid te danken is. Gelukkig zal het nog wel enkele eeuwen duren, voordat men de bevolking het branden van de onder dit bosch

groeiende alang-alang- en varenwildernissen [1]) zal hebben afgeleerd, waardoor het voortbestaan dezer dennen-savannen is verzekerd.

Volgens Dr. VAN STEENIS is het geregeld afbranden van den lageren opslag een eerste vereischte voor de instandhouding van dit landschap en zal loofhout zich opnieuw meester maken van zulke terreinen wanneer het branden achterwege blijft. Loofhout-rimboe bezitten wij in Noord Sumatra nog genoeg; misschien kunnen wij daarvan eerder nog wat meer afstaan, dan dat het noodig is nieuw oerbosch aan het bestaande toe te voegen. Wel jammer is het, dat het branden in zulke terreinen vaak duidelijke sporen op de Pinus-stammen achterlaat. De oudere boomen zullen daaronder veelal niet belangrijk te lijden hebben, doch de zwart-gebrande boombases doen soms veel afbreuk aan het fraaie aspect, dat deze dennen overigens bieden. Ook moet het betreurd worden, dat de bevolking in Atjeh op vele plaatsen tegen betaling van het luttele bedrag van 1 à 2½ cent deze boomen door het uithakken van groote splinters uit de stambasis onherstelbaar vernielt, zooals een der foto's die dit opstel vergezellen, duidelijk doet zien. Bedoelde splinters zijn als brandhout zeer gezocht. De bevolking nabij Atang Poetar, waar wij vele van dergelijke, beschadigde boomen aantroffen, deelde mij mede tegen betaling van 1 cent per boom dit „recht tot vernieling" te hebben gekocht. De beschadigde reuzenboomen, waarvan er vele langs het pad stonden, leverden een troosteloozen aanblik. Zij zijn ten ondergang gedoemd bij een flinken bries die over het woud strijkt of bij een nieuwen brand die den lageren opslag vernielt. De kurkschors, die den boom tegen de verzengende vlammen afdoende beschermde, biedt dan geen beschutting meer en de kern wordt spoedig door het vuur weggevreten, waarna zoo'n boom omstort. Neen, hiertegen moesten de op velerlei gebied flinke kedjoeroens van Atjeh optreden!

Daar waar de kronkelende paden in het geaccidenteerde terrein niet door dennenbosch voeren, loopt men vaak door open terrein begroeid met een wilde gras- en varenwildernis en langs doorgaans kleine strooken primair oerbosch die, meestal gelegen in de waterscheidingen, niet door brand werden vernield. Zij leveren niet alleen aesthetisch een aangename afwisseling, die de wandeling slechts aantrekkelijker kan maken, doch ook faunistisch zijn zulke plekjes oorspronkelijk bosch, temidden van een zoo geheel andere vegetatie, zeer belangwekkend. Het is vaak alsof de geheele dierenwereld, die zich vroeger in de veel grootere oppervlakten oerbosch moet hebben bevonden, zich thans geconcentreerd heeft in die kleine stukken loofbosch. Men treft daar over het algemeen typische boschvogels aan, die niet in de *Pinus*-bosschen voorkomen, ofschoon

[1]) Dr. VAN STEENIS noemt als meest voorkomende planten in deze wildernissen op: *Themeda gigantea*, *Andropogon*-soorten en de adelaarsvaren *Pteridium aquilinum*.

Lembaga Kebudajaan Indonesia
„Kon. Bataviaasch Genootschap
van Kunsten en Wetenschappen"

er natuurlijk ook vele onder deze zijn die zich in beide begroeiingen op hun gemak schijnen te gevoelen. In het dennenbosch behooren tot de meest gewone verschijningen *Lanius schach bentet* HORSF., *Oriolus chinensis maculatus* VIEILL., *Dicrurus leucophaeus phaedrus* REICHN., *Parus major ambiguus* (RAFFL.), de boomklever *Sitta frontalis saturatior* HART., de rupsvogel *Pericrocotus m. montanus* SALVAD., *Lalaga fimbriata culminata* (A. HAY.), de vliegenvangertjes *Muscicapula melanoleuca westermanni* SHARPE en *Gerygone fusca sulphurea*, WALL., *Hemipus picatus*, de spitsvogel *Artamus leucorhynchus amydrus* OBERH., de spechten *Picus chlorolophus vanheysti* (ROB. & KLOSS.) en *Chrysophlegma flavinucha mystacale* SALVAD; zeldzamer de bastaardklauwier *Tephrodornis gularis fretensis* ROB. & KLOSS. en de lijsterachtige *Monticola solitaria pandoo* (SYKES). In die gras- en varen-wildernissen, die zich langs het pad op enkele plaatsen uitstrekken nam ik kleine troepjes *Munia atricapilla* subsp. waar en *Munia striata subsquamicollis* (BAKER), terwijl ook het snijdervogeltje *Suya atrogularis albogularis* HUME geregeld werd opgemerkt. Onder de grootere vogels waren het de spoorkoekoek *Centropus bengalensis javanicus* (DUM.), de kwartel *Excalfactoria chinensis* subsp. en de klauwier *Lanius bentet*, die deze heete hellingen opvroolijkten. In het bosch in de vochtige waterscheidingen zag ik herhaaldelijk *Dendrocitta occipitalis, Rhinocichla mitrata*, enkele *Pericrocotidae* en tallooze *Pycnonotidae* naast enkele exemplaren van de bewegelijke *Heterophasia picaoides*, den zwarten wielewaal *Oriolus cruentus*, drongo's, baardvogels, enkele neushoornvogels en vele andere boschvogels.

Maar ik ben afgedwaald van mijn onderwerp. Ik moet nog iets vertellen van den tocht van Palok naar de Blang. Zooals ik reeds opmerkte, benut men voor het traject Palok-Blang Kedjeren een autobusje. Men moet echter dit woord maar liever niet tweemaal kort achter elkaar in het bijzijn van dit vehikel uitspreken, daar men daardoor kans loopt, dat de ,,bus'' verder dienst weigert tengevolge van de groote eer hem aangedaan.

Nadat het Europeesche gedeelte van de expeditie in het gereedstaande busje had plaats genomen schakelde de chauffeur in en ging het puffend en hijgend, huppelend en springend verder Blangwaarts. Iedereen stond op de Blang zoo'n beetje paf, dat wij den 9 kilometer langen weg zonder malheur hadden afgelegd.

Het was een joyeuse entrée daar op de Blang! In de nette pasanggrahan van dezen voor Atjeh zeer belangrijken militairen post heette men ons met groote bouquetten van eigen gekweekte bloemen hartelijk welkom en hadden wij kort na aankomst gelegenheid gedurende een te onzer eere gearrangeerde rijsttafel kennis te maken met de kleine gemeenschap, die hier diep in het binnenland van Atjeh het Westersch gezag vertegenwoordigt.

Men toonde ons de foto's die de heeren SCHEEPENS en COX op het Lösercomplex hadden gemaakt en liet Dr. VAN STEENIS de eerste plantjes zien op den top of in de buurt daarvan verzameld, die het enthousiasme van den botanicus in niet geringe mate stimuleerden.

Voor de hartelijke ontvangst en de groote behulpzaamheid ons gedurende ons verblijf op de Blang bereid, wil ik ook op deze plaats nog eens mijn welgemeenden dank betuigen.

Gedurende de dagen volgend op onze aankomst op de Blang kwamen wij tijd tekort om de noodige toebereidselen te treffen voor den grooten tocht naar het topcomplex van den Löser, het hoofddoel van de expeditie. Wel was reeds veel vooraf door Kapitein GORTMANS behoorlijk geregeld, doch het spreekt vanzelf, dat des ondanks een zoo omvangrijke expeditie als de onze niet maar zoo binnen een of twee dagen „marschbereid" was. Het zou een trein worden van bijna 100 menschen, die den Löser straks zou optrekken en bijna twee weken zouden noodig zijn om dezen tocht door zwaar en woest bergterrein te maken.

4. Naar de Lösertoppen. *a. Algemeen gedeelte.* Het heeft m.i. weinig zin den geheelen tocht naar de Lösertoppen tot in finesses dag voor dag te beschrijven; ik zal dan ook slechts een zeer globaal overzicht van dezen tocht geven.

Spoedig na vertrek van de Blang begreep ik, dat het onder de gegeven omstandigheden temidden van ongeveer 100 rumoerige menschen niet goed mogelijk zou zijn goede waarnemingen te doen en bovendien zoölogisch materiaal te verzamelen, zoodat ik besloot enkele honderden meters voor de spits van de expeditie te loopen. Was het voor den botanicus niet het minste bezwaar in den staart van de expeditie, ja zelfs achter den geheelen stoet van zwoegende menschen te wandelen, ik, die mij met het doen van waarnemingen en het aanleggen van een zoölogische verzameling had bezig te houden, moest wel voortdurend zorgen belangrijk vóór de spits te blijven op een versch, nog niet door menschen beloopen pad. Dit is een van de belangrijkste redenen geweest, dat ik op geen der onder militaire dekking gemaakte tochten zoo intensief heb kunnen verzamelen als ik gaarne had gewild. Opgejaagd door een brigade, die als het er op aankomt in een behoorlijk tempo door het terrein kan sjouwen, kon ik niet veel meer doen dan het pad en de naaste omgeving daarvan in de gaten houden en moest ik afzien van het maken van kleine „Seitensprungen" in het omliggende terrein.

Bij dit loopen in hoog tempo zat bij mij geenszins de bedoeling voor een sportieve prestatie te leveren, zooals ik tijdens de expeditie hoorde mompelen. Er was voor mij geen sportieve prestatie te leveren, omdat ook ik mij aan de vaste, elken dag te bereiken bivakplaatsen had te houden; bovendien kan de beklimming van den

Löser langs het door ons begane pad in 7 dagen nimmer als sportieve daad van eenige beteekenis worden aangemerkt, daar dit langs hetzelfde tracé in de helft van den tijd kan geschieden, wanneer men niet om 12 uur bivak maakt, wat sneller en ook tijdens de middaguren loopt. Dit laatste is heel wel mogelijk, vooral wanneer men zich in een hoogere zône bevindt.

Hoewel bij het vroegtijdig arriveeren op een bivakplaats — gewoonlijk bereikte ik die reeds tusschen 10 en 12 uur — nog wel gelegenheid was in de omgeving aardig materiaal te verzamelen, viel dit toch over het algemeen niet mee, omdat ik soms in het ongewisse verkeerde ten aanzien van de juiste bivakplaats. Het is mij bv. enkele malen gebeurd, dat ik te ver liep en bij het oversteken van blangterreinen, waarop een pad heel moeilijk is te zien, een verkeerden ,,wissel" volgde. Bij zulk een risico werkt men niet rustig en hieronder lijdt het resultaat eveneens.

De eigenlijke Lösertocht duurde slechts 13 dagen. Elken dag werd om omstreeks 1 uur bivak gemaakt, doch het duurde gewoonlijk nog wel verscheidene uren voordat mijn tochtgenooten en alle dragers binnen waren.

Dr. VAN STEENIS en de heer CLEMENTS bivakkeerden in groote, zware bruin-zeilen tenten, zooals die gewoonlijk bij den Topografischen Dienst worden gebruikt; ik had een klein linnen dubbeldakstentje dat zeer licht maar volkomen waterdicht is. Inderdaad is het juist, zooals dr. VAN STEENIS in zijn verslag opmerkt, dat een vallende tak het geheele tentje aan flarden scheuren kan, doch zoo'n ongeluk kan ook een groote tent overkomen, alleen de grootte en het gewicht van den vallenden tak spelen hier de beslissende rol. Tot nu toe heb ik zooiets nog niet ervaren en mijn tent, die aan twee personen gemakkelijk plaats biedt, verkeert nog in uitstekenden staat na een ruim twee-jarig gebruik en na omstreeks 250 daarin doorgebrachte nachten.

Het bivak der militairen bestond uit enkele gelijnoliede waterdichte zeilen, die op een raamwerk van een aantal gekapte takken werden uitgespannen. Daaronder brachten de manschappen op een onderlaag van bladeren e.d. de nachten door. Zooveel mogelijk werd gezorgd, dat elke landaard afzonderlijk kwam te liggen, dus Menadoneezen, Ambonneezen, Javanen enz. gescheiden; daarbij hield de Europeesche Sergeant (de ,,baas") of de Inlandsche Sergeant (de ,,pang") een oogje in het zeil. De brigadecommandant, in ons geval een Luitenant, kreeg een apart plaatsje naast de minderen, terwijl zijn ,,dardanel" of wel ,,eenmans-lijfwacht" zich vlak naast hem nestelde. Voor den commandant werd fluks een soort veldbed in elkaar gezet, zoodat hij niet op den grond behoefde te slapen.

De verschillende groepen van minderen noemt men in het veld de ,,droms". De gestraften — als koelies fungeerende dwangarbei-

ders — die bijna geheel als vrije mannen worden beschouwd wanneer de troep zich eenmaal buiten bevindt, krijgen aparte zeilen, evenals de vrije koelies. Zoo'n bivak wordt in een minimum van tijd opgeslagen. Zoodra de brigade op een bivakplaats is aangekomen, splitsen de manschappen zich in verschillende groepen die elk een eigen taak hebben te verrichten. Ook het eten laat dan niet lang meer op zich wachten, want enkele manschappen zetten zich direct aan het bereiden van den maaltijd en nog haast voordat het bivak overeind staat, wordt er gesnierkt, gebakken en gebraden dat het een lust is om te zien. Het is een kostelijk gezicht zulk een kleine, volkomen op zich zelf aangewezen gemeenschap midden in het bosch bezig te zien: het is de militair op zijn allerbest.

Kort voor het invallen van de duisternis betrekken de posten, die gedurende de nachtelijke uren enkele malen worden afgelost, hun plaatsen op de verschillende hoeken van het bivak, terwijl enkele lampen het begin en het einde van het bivak aanduiden; de lampenist, die deze verlichting heeft te verzorgen noemt men den ,,lampebeer'', verder kent men ook den ,,kookbeer'' d.i. de gestrafte, die voor den Luitenant het potje moet koken. Zij behooren beide tot het gilde der ,,kettingberen'' (de zooeven genoemde gestraften) en zijn gedeporteerden die minstens één moord, doch er dikwijls meer op hun geweten hebben, hetgeen niet wegneemt, dat men er vele kerels uit één stuk onder aantreft, menschen die vaak het algeheele vertrouwen van den troep hebben en dit zelden of nooit beschamen. Het zijn bovendien dragers, zooals ik ze nergens elders aantrof. Neen, men moet dat woord ,,kettingbeer'' noodig afschaffen. Men dient voor hen, die bij de pacificatie van Atjeh en andere streken in den Archipel een zoo groote en belangrijke rol hebben gespeeld, een beteren naam te kiezen.

De lezer moet die moordperkara's vooral niet al te zwaar opnemen; het grootste percentage van de door deze gestraften gepleegde moorden ressorteert onder de zoogenaamde vrouwen-perkara's, anders gezegd crimes passionels.

Ik heb niet den indruk gekregen, dat deze menschen een slecht leven bij den troep hebben. De verhouding tusschen de vrije militairen en de ,,strappans'' is tamelijk ongedwongen, zoowel in het veld als thuis in het kampement. Alleen verdwijnen de strappans in het garnizoen 's avonds om een uur of zes achter slot en grendel: men ziet ze dan, als kippen naar de ren, naar het cachot stappen en eerst den volgenden morgen vroeg gaan de deuren van de gevangenis weer voor hen open en mogen ze hun dagelijksche bezigheden hervatten: de een past op de officierskinderen, een tweede helpt moeder de vrouw in de keuken, een derde maait het gras en verzorgt de bloemen, enz. Door den aard van den hun opgelegden arbeid wordt

voldoende gedemonstreerd, dat zij het algemeene vertrouwen genieten en dat is goed.

b. De eigenlijke tocht. Het was reeds 27 Januari geworden, toen de eerste stappen naar de Lösertoppen werden ondernomen en de lange trein zich in den prillen morgen in beweging zette. Behalve de door Luit. COX en Sergt. RIETVELD geleide brigade waren het ongeveer 80 dragers, die ons vergezelden. Langs sawah's en dennenbosch door de groote blangvlakte werd op den eersten dag reeds spoedig de kampoeng Panosan bereikt waarna wij vrij snel een bergrug bereikten met een hooge, haast ondoordringbare, gras- en varenwildernis bedekt, onder fraaie, echter duidelijke brandsporen dragende *Pinus*-boomen.

Op den weg door de sawah's, die ons naar dien bergrug bracht, nam ik vele kwikstaartjes waar en langs de oevers van een klein moerasje enkele karekieten, een oeverlooper enz. Boven het landschap stond *Elanus caeruleus hypoleucus* GOULD., de bastaard-wouw. Ook de klauwier *Lanius bentet* was een geregelde gast van dit cultuurgebied, doch veelvuldiger was hier de kleinere klauwier *Lanius cristatus* subsp. Ik had voordien nog nimmer op één dag zooveel van die klauwiertjes gezien. Het Pinusbosch maakte aanvankelijk een vogelarmen indruk, later bleek mij echter, dat dit bosch op vele plaatsen volstrekt niet vogelarm genoemd mag worden.

Eenmaal de pintoe-rimba, de poort van het oerbosch gepasseerd, veranderde het aspect volkomen. Wij hadden toen voorgoed afscheid genomen van de vlakte en het ijle dennenbosch met zijn fraaie uitzichten. Het was mij als leek op botanisch gebied, alsof ik mij in het primaire bosch langs een berghelling op Java omhoog spoedde. Ik heb geen verschil in de samenstelling van de vegetatie kunnen opmerken in dit bosch; wel meende ik meer en grootere woudreuzen op te merken, dan op Java gewoonlijk in zulk terrein voorkomen doch overigens liet het uiterlijk van deze omgeving mij weinig nieuws zien. Ook de vertegenwoordigers van de vogelwereld maakten in dit bosch op mij, gedurende dien eersten dag op weg naar het groote doel, bitter weinig indruk. Van de beide op Java in zulke terreinen voorkomende vliegenvangers *Stoparola indigo* en *Dendrobiastes hyperhytra* werden de Sumatraansche vormen *S. i. ruficrissa* SALVAD. en *D. h. malayana* (GRANT.) verzameld, terwijl de op Java in zulk bosch algemeen voorkomende beeklijster *Myophonus glaucinus* hier wordt vervangen door *M. melanurus* (SALVAD). Iets nieuws voor mij was een klein uiltje, dat in het ons omringende sombere bosch dicht bij het pad wegfladderde en tot een niet op Java voorkomende soort bleek te behooren. Steeds door het bosch loopend bereikten wij 's middags bij een onaangenaam motregentje het eerste boschbivak op een hoogte van ongeveer 2300 m; het was een nogal vernielde plaats op een rug van het Senoebang-gebergte. De

bivakplaats was bij een vroegeren tocht door de militairen volkomen schoon gekapt, doch er moest nog meer worden omgehaald om aan ons allen ruimte te geven; 100 manschappen zijn niet met een klein plaatsje tevreden wanneer zij zich een beetje op hun gemak willen inrichten !

Plaats nemend in een *Leptospermum*-boom kon ik een oogenblik genieten van het uitzicht over het gebergte rondom ons en de diepliggende vlakte, doch spoedig trok alles om ons heen dicht in een zee van mist en het duurde niet zoo heel lang, of wij zochten onze tenten op. Alleen Dr. VAN STEENIS had nogal wat plantmateriaal verzameld, hetgeen hem veel werk bezorgde en hem noodzaakte nog ettelijke uren „overwerk" te verrichten.

Op die hoogte kon ik mijn warm dubbeldakstentje en mijn nieuw gekochten slaapzak reeds hoogelijk waardeeren; voor mijn dikke, wollen trui was het nog niet koud genoeg, zeker niet bij de brandende petromax, die een aangename warmte verspreidde in ons kleine home.

Voor dag en dauw moesten wij den volgenden morgen alweer opbreken en na de koude ledematen bij de groote vuren wat te hebben verwarmd, gingen wij op weg naar ons tweede bivak op de Poetjoek-Agoesan, dat op ongeveer 2100 m hoogte was gelegen. Op onzen weg daarheen zouden wij echter reeds veel hooger komen. Het hoogste punt dat wij dien dag bereikten lag ongeveer 2700 m boven zee. De talrijke hellingen en contrahellingen maakten het loopen niet bepaald tot een genoegen. Vooral in het mosbosch in de dalen en tegen de hellingen van de „kopjes" bemoeilijkten de vele verborgen holen en spelonken tusschen de boomwortels en takken het loopen zeer. Het was dan telkens weer opnieuw een genoegen op de droge en ijler begroeide topjes aan te komen, waar wij bovendien weer iets van de majestueuze omgeving te zien kregen. Tallooze fraai bloeiende Rhododrendons werden langs dit tracé opgemerkt; door Dr. VAN STEENIS werden in de begroeiing op de drogere topjes de volgende planten vastgesteld: veel *Nepenthes, Frullaniaceae* (levermossen), *Dipteris, Oleandra, Rhodondendron malayanum, Vaccinium* en *Diplycosia, Eugenia, Daphniphyllum, Lycopodium, Quercus, Schefflera, Litsea* e.a., terwijl in het moschbosch o.a. de volgende houtsoorten door den botanicus werden opgemerkt: *Symplocos, Polyosma, Quercus, Astronia, Bucklandia, Rhodoleia, Garcinia, Elaeocarpus, Schima Noronhae, Sloanea, Podocarpus* e.a.

Ook dien dag merkte ik niet veel ornithologische nieuwtjes op. Naast een — zooals mij later bleek voor dit terrein heel gewonen — vliegenvanger *Cyornis vivida sumatrana* (SALVAD.) zag ik enkele exemplaren van den kleinen vliegenvanger *Muscicapula melanoleuca*, een exemplaar van *Myophonus melanurus* en enkele specimina van de kleine *Cettia montana sepiaria* KLOSS. Men ziet dus: een merkwaardige overeenkomst met de avifauna op Java in

Fig. 81. *foto Hoogerwerf.*
Varen-steppe en *Pinus*-bosch nabij Gadjah, tusschen de Blang en Pendeng.

Fig. 82. *foto Hoogerwerf.*
Door de bevolking vernielde *Pinus*-boomen nabij Atang Poetar.

Fig. 83. *foto Hoogerwerf.*

Hoe mooi het *Pinus*-bosch is. *Pinus*-bosch nabij Gadjah op ongeveer 1000 meter boven zee.

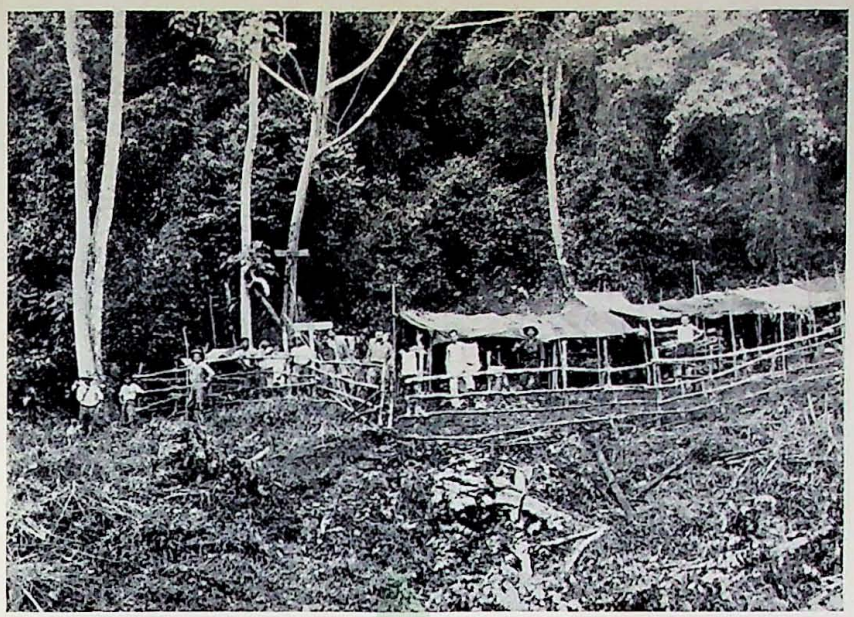

Fig. 84. *foto Hoogerwerf.*
Tijdelijk militair bivak op den weg tusschen Gn. Setan en de Blang.

Fig. 85. *foto Hoogerwerf.*
De eerste groote blang, die wij op den Löser-heentocht ontmoetten.

Fig. 86. *foto Hoogerwerf.*
Panorama onderweg naar de Löser-toppen.

Fig. 87. *foto Hoogerwerf.*
Groep-foto op een zonnige blang. Geheel rechts dr. van Steenis, verder naar links de heeren Rietveld, Clements en Cox.

zulk bosch. Op Java niet voorkomende vogels, die ik hier voor het eerst gewaar werd, waren de bastaard-baardvogel *Psilopogon pyrolophus* S. MÜLL. en op de topjes de brilvogel *Zosterops atricapilla* SALVAD. Gewoonlijk trof ik op zulke droge, meer open kopjes een andere avifauna aan dan in de vochtige dalen en tegen de eveneens vochtige hellingen. Koolmeesjes, honingvogels, bastaard-honingvogels, *Pericrocotidae*, *Zosteropidae* e.d. waren het, die op die topjes het meest en vrij geregeld voorkwamen, allemaal vogels, die wij in het geheel niet of hoogst zelden in het mosbosch aantroffen. Daar waren het de hierboven reeds genoemde vliegenvangersoorten, lieve zangertjes, beeklijsters, *Timaliidae* e.d., die de monotoonheid met hun montere geluidjes braken en des reizigers somber gepeins op de vlucht probeerden te jagen.

Den tweeden dag werd de eerste blang, d.w.z. een open, boomlooze, met lage kruiden begroeide vlakte, bereikt. Zij leverde den botanicus een schat van planten op, doch voor mij bitter weinig bijzonders.

Slechts waren het enkele watersnippen *(Capella stenura* [BP.]*)*, die ik opmerkte en ook later niet zelden op zulke open vlakten aantrof. Tot zelfs op den top van het Lösercomplex, circa 3400 meter boven zeehoogte, nam ik deze snippen waar; tezamen met enkele kwikstaarten waren ze daar ongeveer de eenige vogels, die de blangs verlevendigden.

Het bivak, dat dien dag reeds vroeg werd bereikt, lag in een dal van waar uit geen uitzicht op de omgeving mogelijk was. Niet ver van die plaats werd een ouden neushoorn-val ontdekt, terwijl op de plek, waar wij ons bivak maakten, nabij een „goebang" gevuld met water ook oude neushoornprenten werden gevonden. Spoedig na aankomst begon het te stortregenen, hetgeen tot gevolg had, dat de koelies heel laat binnenkwamen en ook de heer VAN STEENIS eerst laat in den middag zijn tent bereikte, echter beladen met rijken buit. Ik was jaloersch op zijn succes: ik had ook zoo graag eens iets bijzonders willen verzamelen, doch het vlotte maar niet.

De langdurige regens hadden het mosbosch, waarin wij den volgenden morgen direct weer terecht kwamen, nog somberder gemaakt dan dit reeds bij normaal weer het geval is. Er viel noch op zoölogisch noch op aesthetisch gebied veel bijzonders te beleven: mosbosch en nog eens mosbosch und kein Ende! Dit is op een plaatje wel heel mooi en aardig en inderdaad is het ook wel schoon, doch men moet er vooral niet te lang in behoeven rond te dolen, want dan gaat het al heel snel vervelen en vindt men weinig aanleiding meer die schoonheid te waardeeren!

Een aangename afwisseling vormde dien dag het uitzicht op een woesten bergrug met ver in de diepte een donderenden waterval, die ver in den omtrek te hooren was. Dit was de machtige, door

Luitenant SCHEEPENS ontdekte en naar hem genoemde Alas-waterval. De door Dr. VAN STEENIS gebruikte naam „Trouwvallen" is m.i. niet juist, daar men dezen val reeds eerder naar SCHEEPENS noemde Overigens heeft het weinig zin alle watervallen in zulke gebieden namen te geven. Ik stel mij voor, dat wanneer de topograaf CLEMENTS dit consequent ging doorvoeren, hij spoedig namen te kort zou komen!

Helaas was het niet mogelijk dien waterval van wat dichterbij te bezien, daar het zeer geaccidenteerde en zwaar begroeide terrein dat ons daarvan scheidde zeker niet in minder dan enkele dagen doorgetrokken had kunnen worden. Later werd deze waterval door Luit. COX met een brigade militairen bezocht en schreef hij mij uit zijn onder dien val gemaakt bivak een briefje. Hij was zoo enthousiast over het geweldige tafereel dat zich daar in zijn onmiddellijke omgeving aan zijn oog voordeed, dat hij het niet kon laten mij van zijn gevoelens deelgenoot te maken.

Wij hadden van dien rug een grandioos uitzicht over het omringende berglandschap, over de met zwaar oerbosch bedekte bergruggen- en hellingen met hier en daar de voor het Atjehsche bergland zoo typische aardschuivingen, die als reuzen glijbanen langs de steile hellingen lagen, stille bewijzen van het werk der hier nog steeds niet tot rust gekomen aardkorst.

Onze weg liep verder weer door het eentonige mosbosch, waar ditmaal naast een aantal gewone, hierboven reeds genoemde vogels, een exemplaar werd bemachtigd van de Timalia *Stachyris nigriceps larvata.* (BP.). Juist toen ik erover begon te denken mijn tweede ontbijt te nuttigen en ik na een steile tjot te hebben beklommen een geschikt plaatsje zocht om mijn brood op te eten, stond ik plotseling op een groote, open en zonnige tegal, op vele plaatsen bedekt met een schat van kleine kleurige bloempjes; zelfs uit de kale, zandige plekjes op deze alpine weide schoten kleine bloempjes omhoog, doch het weelderigst was de vegetatie op den lager liggenden vochtigen bodem. Dr VAN STEENIS verzamelde hier de volgende kruiden: *Lichenen, Xyris, Patersonia, Nepenthes,* Orchideeën, *Monostachya; Schoenus,* dwerg-*Rhododendron, Scirpus, Lycopodium*-soorten, *Oreobolus, Gentiana* e.d.

Toen de rest van de expeditie boven kwam en zich heerlijk zonnen kon op deze, een rijk uitzicht biedende vlakte, maakte ik een der foto's, die dit opstel verluchten (fig. 86). Ook het verdere gedeelte van den tocht ging dien dag grootendeels over blangterrein, waar de vegetatie niet veel moeite gaf en waar ik herhaaldelijk snippen en kwikstaartjes opmerkte, totdat tenslotte de Alas, die hier door een diep ravijn stroomt, moest worden overgestoken. Elkaar vasthoudend staken wij den bruisenden stroom over en klauterden spoedig als tjitjaks tegen de aan de overzijde liggende helling omhoog.

Na een korte klimpartij bereikten wij spoedig weer een groote blangvlakte waar wij het derde bivak aanlegden en waar zich tevens het eerste levensmiddelen-depôt bevond. Spoedig na aankomst werden de eerste vivres verdeeld, die enkele weken tevoren door een aantal onder militaire dekking loopende koelies hier werden opgeslagen. In petroleumblikken verpakt en opgeslagen onder van blik vervaardigde afdakjes waren de rijst en visch perfect gebleven. Een verrassing van minder aangenamen aard zou het geweest zijn wanneer enkele pawangs de „kompeni" een poets hadden willen bakken en den geheelen voorraad ergens anders hadden ondergebracht!

Voor het eerst kon ik dien middag bij zeer goed weer wat meer aandacht aan de omgeving van onze bivakplaats besteden. Ik maakte een flinken tippel over de uitgestrekte blangs in den omtrek en door ijl hoogvlakte-bosch, welke tocht echter zeer onvruchtbaar was. Tijdens langdurige waarnemingen in dit voor wild zoo schitterende terrein, waar ik geen schot loste en met den kijker reusachtige afstanden kon afzoeken, werd geen stukje „haar" gezien. Wel vonden wij enkele sporen van herten en van een enkele berggeit, doch de dieren zelf mochten wij niet opmerken.

Het terrein, dat den volgenden dag werd beloopen, verschilde voor mij uiterlijk weinig of in het geheel niet van dat van den voorafgaanden dag en de volgende dagen. Wij wandelden over topjes en blangs, die ons gelegenheid gaven in extase te geraken over de uitzichten op de omliggende maagdelijke oerbosschen, maar moesten daarnaast vrij geregeld in het kille mosbosch duiken.

Aanleiding om over het ornithologische resultaat te juichen had ik nog steeds niet, integendeel: ik begon mij zeer bekocht te gevoelen en had spijt als haren op mijn hoofd aan dezen tocht zulk een groot bedrag van de mij ter beschikking gestelde fondsen te hebben besteed!

Op dien dag nam ik, behalve de reeds eerder genoemde vogelsoorten, nog waar: *Pericrocotus montanus, Brachypteryx montana saturata* SALVAD. en nog enkele min of meer gewone soorten.

De bij het bivak door Dr. VAN STEENIS getrokken grondmonsters bleken te bestaan uit kwartsiet, waarin geen sporen van fossielen werden aangetroffen. De blangs worden door hem grasarm genoemd; de vegetatie bestaat hoofdzakelijk uit dwergstruiken, kruiden, biezen en mossen. Die blangs in het hooggebergte zoowel op den Löser als elders in Atjeh zijn wel zeer typisch en erg interessant, ook landschappelijk.

In zijn publicatie over den Lösertocht en zijn verdere tochten door de Gajoelanden staat de heer VAN STEENIS geruimen tijd stil bij het probleem over het ontstaan dier terreinen en komt hij tot de conclusie dat deze, slechts met laag kruid begroeide weiden zouden zijn ontstaan door vroegere branden, door de bevolking gesticht. Grond-

monsters door den botanicus op enkele plaatsen getrokken deden hem zien, dat de samenstelling van den bodem van zulke terreinen overeenstemt met die van het omliggende, met kreupelhout bedekte gebied. Alleen zou de bouwkruin doorgaans op die blangs ontbreken en de schrijver veronderstelt, dat die zou zijn afgespoeld nadat het struikgewas door brand zou zijn vernield, waardoor voor een hoogere vegetatie de levensvoorwaarden zouden ontbreken.

Hoewel dit afspoelen van de toplaag natuurlijk heel goed mogelijk is op hellende terreinen, zal dit m.i. op nagenoeg horizontale blangs wel niet zoo spoedig het geval zijn. Ik persoonlijk geloof niet, dat deze terreinen hun bestaan te danken hebben aan brandstichting door de bevolking en geloof eerder, dat zij zijn ontstaan op van nature arme gronden. Het is best mogelijk, dat ook op de vochtigste plaatsen, die door ons werden bezocht, gebrand kan worden wanneer de droge tijd goed doorstaat — ofschoon ik daarvan niet overtuigd ben — doch ik meen te moeten betwijfelen of in dat hooggebergte zulke branden wel zóó vaak op dezelfde plaatsen ontstonden, dat daardoor tenslotte geen hoogere vegetatie meer kon opschieten.

Mijn ervaring is, dat de vuren der Atjehers niet grooter zijn dan die van de militairen, zooals Dr. V. S. meent, doch belangrijk kleiner. Het moge desondanks mogelijk zijn, dat een enkele maal een groote oppervlakte bosch in brand vliegt, doch ik kan onmogelijk aannemen, dat dit geregeld het geval geweest zal zijn op dezelfde plaats. Bovendien maken de pawangs, die zoowel voor het koken van hun rijst als voor den maaltijd zelf veel water noodig hebben — zij doen nauwelijks een hap zonder daarbij een slok water te nemen — hun kamp meestal, zoo niet zonder uitzondering, nabij water. Het geeft daarom te denken, dat er op vele plaatsen uitgestrekte blangs liggen, waar in den drogen tijd geen druppel water te vinden zal zijn. Evenmin kan ik aannemen, dat het afbranden van terreinen op zoo groote hoogte, als waar wij de meeste blangs vonden, geschied zou zijn om het in den hoogeren opslag levende wild te bemachtigen, daar ze dan eveneens — en waarschijnlijk veelvuldiger — zouden voorkomen op lagere hoogten, waar gewoonlijk meer wild te vinden is.

Soms is de afscheiding tusschen blang en bosch heel scherp. Ik vermag niet te beoordeelen of hierin een duidelijke aanwijzing dient te worden gezien in het voordeel van de theorie van Dr. VAN STEENIS en tegen de opvatting, dat zelfs in zulke gevallen het verschil in begroeiing toegeschreven mag worden aan verschil in bodemgesteldheid. Vinden wij ook in het gebergte en elders in het bosch hier in Indië geen plekken van zeer uiteenloopenden omvang, waar een lage vegetatie groeit en waar men tevergeefs een hoogeren opslag zoekt? Moet in al zulke gevallen worden aangenomen, dat op zoo'n plaats geregeld werd gebrand?

Terwijl ik dit schrijf kijk ik op een jongen rubberaanplant,

die omgeven is door een levende pagger van ongeveer 1½ m hoogte. In dien tuin staan rubber-boompjes, die daar alle ongeveer 1½ jaar geleden als zaad in den grond werden gestopt. Er zijn complexjes waar de boomen nauwelijks boven die pagger uitkomen, doch elders zijn ze bijna tweemaal hooger dan de heg. Het zaad moet van dezelfde kwaliteit geweest zijn; welke oorzaak heeft dit verschil in grootte en omvang nu? Is het waarschijnlijk, dat bepaalde complexjes *slecht* en andere daar vlak bij *goed* zaad hebben bevat of is het ook hier een kwestie van verschil in grond-samenstelling?

Dat afspoeling van de toplaag van nagenoeg horizontaal liggende stukken zóó snel zal geschieden, dat de hoogere opslag te laat komt om zijn vroegere plaats weer in te nemen lijkt mij evenmin waarschijnlijk. Het is natuurlijk mogelijk, dat hierbij op groote hoogte ook vorst een rol van beteekenis zou spelen, doch ook dát moet ik in sommige gevallen betwijfelen, bijv. wanneer het blangs betreft, die geheel door hooger bosch zijn ingesloten en daardoor een zekere beschutting tegen bevriezen bieden.

Ook de enkele thans door ons aangetroffen versch-afgebrande complexen, die meestal tegen de hellingen, doch éénmaal op een volkomen vlak stuk waren gelegen, leveren m.i. geen gegevens ten gunste van Dr. VAN STEENIS' opinie, omdat zich aldaar op vele plaatsen een nieuwe, hoogere vegetatie bezig was baan te breken (een overzicht van de planten, die na zoo'n brand weer het eerst opschieten, treft men elders in dit verslag aan). Zeker zou een onderzoek een tiental jaren na ons eerste bezoek aan dezelfde plaatsen interessante gegevens kunnen opleveren. De teekenen duidden er m.i. tijdens ons bezoek reeds op, dat daar nimmer blangs zullen ontstaan, zooals wij er vele aantroffen. Teneinde de oplossing van dit probleem nader te komen, zouden zeker een uitgebreid bodemkundig onderzoek en een groot aantal waarnemingen in uiteenloopende jaargetijden en weersomstandigheden verricht moeten worden; dit zou ongetwijfeld de moeite waard zijn.

Nabij het vierde bivak was nabij een klein boschje de bodem omgewoeld door dassen. Toen ik over een kleine blang liep kwam plotseling een das op mij afloopen, vermoedelijk een exemplaar van *Arctonyx collaris*. Hoewel ik het dier, dat met flinke snelheid op mij afkwam wel voor de collectie wilde hebben, kreeg ik de kans niet het te pakken te krijgen. Dit was een van de zeldzame ontmoetingen, die ik in dit aan groote zoogdieren zoo ontstellend arme gebied met een zoogdier mocht hebben. De hoogte waarop deze ontmoeting plaats vond was ongeveer 2700 m boven zee.

Vanaf een kaalgebrand kopje, dat ik den volgenden dag door voorbij de bivak-plaats te loopen bereikte, had ik den Lösertop haast voor het grijpen. De door Luit. SCHEEPENS op den middentop geplaatste witte vlag, die vroolijk in den wind wapperde, wees ons de

plaats waar wij den volgenden dag ons bivak ongeveer zouden maken.

Langs enkele hellingen dicht bij ons kamp van dien dag zag ik enkele *Collocalia's*, waarvan er echter geen een door ons kon worden geschoten, hetgeen ook liever moest worden nagelaten met het oog op het posten op groot wild, dat ik ondanks alle teleurstellingen volhield. Nadat ik zonder succes enkele uren gepost had, verzamelde ik tegen het invallen van de duisternis de eerste exemplaren van het nieuwe ras van de lijster *Turdus javanicus*, een der belangrijkste aanwinsten van den geheelen tocht.

De groote dag, die ons naar het doel zou brengen, dat wij toen reeds ongeveer een week najaagden, was 1 Februari. Het was nog donker, toen wij het bivak opbraken en ons, na ons wat bij de groote vuren te hebben gewarmd, in het mosbosch lieten zakken. Het ging weer heuvel op, heuvel af, gelijk het alle voorgaande dagen was gegaan. Het tempo, dat ik direct na het vertrek van dit laatste kamp inzette was hoog, zoodat het niet lang duurde of ik had een belangrijken voorsprong niet alleen op de spits van de brigade, doch ook op mijn drager, die eveneens na enkele uren sjouwen los liet, zoodat ik alleen mijn weg vervolgde. Het was nauwelijks 11 uur, toen ik een kleine blang nabij den Midden-Lösertop bereikte. Het was ook ditmaal, een heerlijke afwisseling deze vlakte te ontmoeten na dat gekruip grootendeels door het trieste mosbosch en langs de steile hellingen van dien dag, en ik zette mij neer op een krom gegroeiden *Leptospermum*-stam om met volle teugen in het zonnetje te genieten. Deze kleine blang, geheel ingesloten door laag geboomte, gaf mij tenslotte toch niet voldoende uitzicht over de omgeving, zoodat ik spoedig besloot mijn weg te vervolgen en nog enkele tientallen meters hooger te klimmen. Doch juist toen ik aanstalten maakte mijn zitplaats te verlaten bemerkte ik enkele kleine, oogenschijnlijk *Munia*-achtige, vogeltjes, die zich ophielden in een lagen *Leptospermum*-top niet ver van mijn zitplaats verwijderd. Zij leken mij in het geheel niet schuw en ik kon er gemakkelijk een schieten. Na het schot verwijderde de andere zich, doch niet ver, zoodat ik ook dien kon bemachtigen. Tot mijn niet geringe verbazing bleek ik hier 2 exemplaren voor mij te hebben van de hierboven besproken, alleen van Java en de Himalaya bekenden, Finsch' vink *(Serinus estherae* subsp.), den Pangerangovink door BARTELS sr. voor het eerst op Java verzameld. Dit was dus het eerste materiaal van dezen vogel van Sumatra, waarmede ik zeer ingenomen was. Deze vondst maakte vele teleurstellingen gedurende alle vorige dagen van de expeditie weer goed.

Hier in de buurt merkte Dr. VAN STEENIS het eerst het kleine pollengras *Monostachya oreoboloides op*. Het meerendeel der op deze top-blangs aangetroffen planten moet volgens den botanicus gerekend worden te behooren tot de echte Himalaya-elementen; daarvan worden o.a. genoemd *Carex, Gentiana, Swertia, Senecio, Calamagros-*

tis australis, Agrostis infirma, Ranunculus aff. javanicus, Brachypodium silvaticum, Lobelia, Aletris etc. Naast deze planten, van Aziatische herkomst dus, werden op die blangs echter ook de reeds eerder genoemde planten van Oostersche afkomst o.a. *Monostachya, Oreobolus* en *Centrolepus* aangetroffen.

Onder de hoogere vegetatie werden opgemerkt: *Berberis Wallichiana,* de kruipende vorm van *Leptospermum,* voorts *Vaccinium* en kleine *Rhododendrons.* Onder de aangetroffen coniferen, waarvan slechts 4 soorten op deze hoogte werden aangetroffen, worden in het Botanisch verslag genoemd: *Dacrydium elatum, Podocarpus neriifolia,* en *Podocarpus imbricata.* De heer VAN STEENIS wijst op de groote lengte (15-20 meter) die een aantal boomen op deze hoogte (ca. 3250 meter boven zee) nog bereikt, waarbij een stamdiameter van 50 cm. geen uitzondering is!

Langs een smal beekje, welks oevers een dichte *Primula*-vegetatie droegen, bereikte ik spoedig nog een blang, die veel grooter was dan die ik zooeven verlaten had. Het terrein was plaatselijk erg drassig; hier en daar liep ik tot haast aan de knieën door het water. Ideaal terrein voor snippen en kwikstaartjes bleek het te zijn, want ik nam die beide vogelsoorten reeds spoedig waar. In de kleine boschjes, die hier en daar op die blang groeiden, bemerkte ik enkele malen den vliegenvanger *Cyornis vivida sumatrana,* naast wederom exemplaren van de berglijster *Turdus javanicus,* enkele koolmeezen en eenmaal *Chalcoparia singalensis sumatrana* KLOSS en hoorde ik somtijds het fijne stemmetje van *Cettia montana saturata.* Met het gesiepel van mijn voeten door het moeras waren deze vogelgeluidjes de eenige geluiden die ik hier opmerkte.

Binnen een half uur zat ik vanaf de groote blang op het hoogste punt van den Löser en tegelijk op een der hoogste toppen van geheel Indië, daargelaten dan Nieuw Guinea, waar een top als deze nauwelijks geteld wordt! Het grootendeels uit kale kwartsietblokken bestaande topcomplex, dat ik als uitkijkpost koos, gaf alweer een schitterend uitzicht over de omgeving van dezen reus der bergen en op Atjeh's indrukwekkend, maagdelijk oerbosch. In de onmiddellijke nabijheid van dit topje, aan de andere zijde dan waartegen ons pad liep, bevonden zich eveneens enkele blangs. Ook aan de overzijde van een diep, beboscht ravijn strekten zich enkele fraaie vlakten uit, die ik in den kijker nam om evenals de voorafgaande dagen naar wild te speuren. Doch ik zag alweer niets gedurende de vele uren, die ik daar geheel alleen, doodstil verscholen achter enkele onbeduidende struikjes, doorbracht. Ik had tot nu toe nog steeds niets van groot wild gemerkt. Hoewel ik de afgeloopen dagen waarnemingen deed in terrein, dat bij uitstek geschikt geacht moet worden voor wild als herten en berggeiten, zag ik niet alleen gedurende de zeven eerste dagen van de Löser-expeditie geen enkel stuk wild,

doch was ook het aantal aangetroffen sporen en excrementen uitermate gering! Naast enkele versche sporen van berggeiten en herten werden enkele oude — veelal héél oude — paden gevonden van neushoorns. Den middag na aankomst werd wederom op wild geloerd, doch met hetzelfde resultaat.

Wat de in dit terrein aanwezige vogels en kleine zoogdieren betreft, zoo geloof ik wel, dat bij een nauwkeuriger exploratie, waarbij vooral niet behoeft gewoekerd te worden met den tijd, wat meer materiaal verzameld zal kunnen worden dan thans door mij bijeen werd gebracht, doch te oordeelen naar het succes op andere plaatsen tijdens mijn tocht bezocht, ben ik er van overtuigd, dat dit gebied ook in dit opzicht niets biedt boven het overige bergland van Noord-Sumatra.

Den volgenden dag, die voor de militairen en de dragers een rustdag werd, had ik tijd de groote blang waarop wij bivakkeerden en de naaste omgeving daarvan wat nauwkeuriger te onderzoeken, doch dit onderzoek leverde evenmin iets bijzonders op. Geen enkele vogel werd opgemerkt, die nog niet gedurende de voorafgegane dagen werd verzameld; van *Serinus estherae* ontdekte ik geen exemplaren meer. Een tocht, 's middags gemaakt naar een hoogvlakte die bijna op dezelfde hoogte was gelegen als de hoogste Lösertop, leverde al evenmin nieuwe gezichtspunten op. Wel werden hier herte- en berggeitensporen aangetroffen, die duidelijk in den zachten, drassigen bodem stonden afgedrukt, doch urenlange waarnemingen met mijn prisma-kijker deden mij geen wild zien.

Tijdens dien tocht begon het vrij plotseling te hagelen, zoodat wij met blauwe handen en gezichten tengevolge van de kou en de striemende hagelbuien spoedig ons bivak opzochten, waar het geheele gezelschap in diepe rust lag en niets had gemerkt van dit wonderlijke natuurverschijnsel! Deze hagelbui hield tamelijk lang aan en spoedig waren de talrijke kleine kuiltjes in den grond gevuld met groote en kleine hagelsteenen, die vol bewondering door den mij vergezellenden koelie werden opgeraapt en bestudeerd.

Aan den tocht, die den volgenden dag naar den Westtop van het Lösercomplex werd gemaakt, nam Dr. VAN STEENIS niet deel, daar hij zijn tijd liever wilde besteden aan een nader onderzoek van het nabij het bivak gelegen terrein. Deze dag zou de laatste zijn, dien wij in gezelschap van den sympathieken topograaf, den heer CLEMENTS, zouden doorbrengen. Deze rimboelooper zou vanaf den Westtop van den Löser een tocht maken naar het langs Atjeh's Westkust gelegen plaatsje Blang Pidië, langs een tracé dat nog nimmer tevoren door eenigen Europeaan was geloopen, hoewel reeds enkele militaire brigades vanuit dit plaatsje hadden geprobeerd van de Westkust het Lösercomplex te bereiken.

De tocht naar dien Westtop, die evenmin voorzoover bekend

door Europeanen werd bezocht, ging aanvankelijk langs een door Luit. SCHEEPENS gekapte rintis, doch later moest van de plaats af, waar deze, door tijd- en voedsel-gebrek gedwongen, den terugtocht moest aanvaarden, een nieuw pad worden gekapt. Daardoor kon ik niet vóór de brigade loopen, doch moest ik mij tevreden stellen met een vierde of vijfde plaats in de ketting van menschen, die zich door het woeste terrein een weg baande. Op een gegeven moment beweerde de spits van de brigade een berggeit in het struikgewas te hebben zien wegrennen, doch ik kreeg, aan de spits gekomen, niets te zien, terwijl ook in de struiken niets van het dier kon worden opgemerkt. Ongetwijfeld zal hier een berggeit of een hert door ons zijn opgejaagd; dit was duidelijk te zien aan de opwinding die ontstond aan de spits van de troep.

Niet lang daarna werd echter het eerste stuk wild opgemerkt, namelijk een groote herte-hinde op een der hooge ons omringende kammen op ongeveer 200 meter voor ons. Op het dier, dat heel duidelijk tegen den lichten hemel afstak, werd op mijn verzoek geschoten door den sergeant van de brigade, die een scherpschutter was. Nadat hij tweemaal misgeschoten had — de afstand was rijkelijk groot — bleef het hert nog staan, doch bij het derde schot sloeg het op hol om in het struikgewas te verdwijnen. Ik veronderstel, dat de even daarvoor opgemerkte „berggeit" deze zelfde hinde is geweest! Men was er aan de spits voortdurend zoo op ingesteld een berggeit te ontmoeten, dat het eerste het beste dier, dat uitkwam door de manschappen met den naam berggeit werd betiteld. Er waren er ook enkelen, die de hinde dien naam gaven, waaruit dus wel blijkt, dat men het t.a.v. de namen niet zoo heel nauw neemt.

Bij den Westtop vonden wij weer enkele kleine blangs, doch over het algemeen was deze top zeer steenachtig en veel woester dan het overige tot nu toe bezochte gedeelte van den Löser. Betrekkelijk versche brandsporen duidden er op, dat Inlanders den weg naar dit complex wel reeds hadden gevonden. Wij mogen dan misschien de eerste Europeanen geweest zijn, die daar den eersten stap zetten, doch de eerste menschen waren wij zeker niet!

Behalve uit uitgestrekte steenachtige plateaux bestaat het grootste gedeelte van den Westtop uit schots en scheef door elkaar liggende reusachtige kwartsietblokken, die het terrein een vulkanisch uiterlijk verleenen.

Tusschen herte- en berggeitensporen werden op dezen top exemplaren aangetroffen van de snip *Capella stenura* (BP.), terwijl natuurlijk ook de kwikstaartjes niet ontbraken. In het bosch en struikgewas nam ik geen andere dan reeds eerder opgemerkte vogels waar. Veel mist belette ons goede foto's te maken en ook bij het afzoeken met den kijker van het rondom liggende blang-terrein was

de mist een belangrijke handicap, waarmede wij gedurende de geheele periode die wij daar doorbrachten hadden te kampen.

CLEMENTS, die op dezen top een triangulatiepilaar moest bouwen en daartoe met behulp van een groot aantal koelies een groote hoeveelheid cement e.d. had doen opvoeren, moest zijn arbeid verrichten in een dichte, kille mist. In een dikke jas gehuld liep de stoere topograaf op den top te ijsberen. Ondanks de moeilijkheden die zich voordeden bij het zoeken en fijnkloppen der benoodigde steenen als bindmateriaal voor het cement, stond de pilaar in verbluffend korten tijd overeind als een aandenken aan ons bezoek aan den onherbergzamen top.

's Avonds boden wij den heer CLEMENTS in diens tent een afscheidsdiner aan, dat klonk als een klok en het was reeds laat toen COX, RIETVELD en ondergeteekende onze tenten opzochten en nóg later, toen ik in mijn slaapzak gerold droomde van tientallen neushoorns, die ons bivak belegerden, troepen berggeiten, die de lucht deden daveren onder hun hoefgetrappel over de steen-plateaux van dezen top en van olifanten en tapirs, die den triangulatie-pilaar van den topograaf tot gruis stampten!

Op den tienden dag van den Lösertocht — wij waren toen ongeveer 16 dagen van Kotatjané onderweg — namen wij afscheid van den topograaf. Hier, ver van de bewoonde wereld, in het hartje van de rimboe, op een plaats waar enkele dagen tevoren nog nimmer een blanke een voetstap zette, werd den heer CLEMENTS in hartelijke bewoordingen good luck gewenscht op zijn verderen tocht. In een gloedvolle speech dankte hij voor alles wat de brigade voor hem deed en richtte hij zich in het Maleisch eveneens tot de manschappen.

Om ongeveer half zeven splitste de expeditie zich: de topograaf zakte met een groot aantal koelies naar Blang Pidië af, terwijl wij denzelfden weg dien wij enkele dagen tevoren waren gekomen terug liepen. Na een flinken tippel van enkele uren bevonden wij ons weer in het Middentop-bivak van waar wij kort daarop, na de tenten te hebben afgebroken, vertrokken naar het eerste kamp van den terugweg. Het tweede en tevens laatste vivres-depôt lag nabij dezen top, zoodat na het vertrek van dit bivak voldoende voedsel „bij den man was" om Blang Kedjeren te halen.

Die terugweg ging langs een heel ander pad dan de heenweg; er was namelijk kort nadat Luit. SCHEEPENS met veel moeite den weg naar de Lösertoppen had gevonden (langs het op den heenweg door ons beloopen pad) een pawang uit de massa opgestaan, die doodleuk vertelde in de helft van den tijd, dien de brigade noodig had, diezelfde toppen te kunnen bereiken! Inderdaad bleek hij in drie dagen den top te hebben bereikt, hetgeen door Luit. COX tijdens een tocht naar de toppen gemaakt om de vivres op te doen voeren kon

worden gecontroleerd! Wij liepen nu langs het door dien pawang gewezen tracé in 3½ dag naar de Blang terug!

Regen op den eersten dag van onzen terugtocht, gevoegd bij het gemis van CLEMENTS, maakte deze eerste etappe niet bepaald tot het prettigste gedeelte van den tocht. De koelies liepen heel spoedig ver achter ons en konden niet dan met moeite het voor dien middag vastgestelde tracé afleggen. Een gedeelte van de brigade, als dekking achter de dragers geplaatst, zorgde er echter voor, dat de zaak klopte en alle barang tenslotte dienzelfden middag op de vastgestelde bivakplaats kwam.

Door fraai weder begunstigd werd de tweede etappe een pleizieriger wandeling dan die van den vorigen dag. In mijn haast liep ik echter een verkeerd pad op en kwam bij een kleine, met groote kwartsietblokken bedekte blang waar ik enkele zeer versche hertesporen aantrof. Afgezien van enkele lijsters en brilvogeltjes merkte ik van vogels bitter weinig.

Tenslotte begrijpend, dat ik een verkeerd tracé volgde, keerde ik terug en kwam zonder veel moeite weer op het rechte pad en bij de brigade. Temidden van laag struikgewas en onbelangrijke blangs merkten wij dien dag een groot rotsachtig plateau op dat veel overkomst toonde met dat op den Westtop door ons aangetroffen. De op vele plaatsen talrijk groeiende *Rubus*-planten, die heerlijke rijpe vruchtjes droegen, waren aanleiding, dat de brigade enkele malen rust werd gegeven om zich tegoed te doen aan deze Indische frambozen.

Het regende alweer, toen wij dien middag een nog niet zoo heel lang geleden afgebranden heuvelrug ontmoetten. Later bleek, dat deze rug over een lengte van wel 15 km was afgebrand, hetgeen een zeer troosteloozen aanblik opleverde. Tusschen de laaggroeiende vegetatie vonden wij voor het eerst op onzen tocht edelweis, niet talrijk weliswaar, doch toch ook niet direct zeldzaam. Vele doodgebrande boomen en struiken strekten als laatste restjes van de eens weelderige begroeiing hun levenlooze takken ten hemel. Men vertelde ons, dat de brand die hier enkele jaren geleden woedde vanuit Blang Kedjeren werd opgemerkt en dagenlang den avondhemel in een rooden gloed zette. Ongetwijfeld zal deze rug na verloop van tijd weer met hoogeren opslag begroeid geraken; vele nieuw uitgeloopen struiken en boompjes duidden er op, dat de vegetatie in den strijd tegen het vuur niet geheel het onderspit had gedolven.

Onder die herstellende vegetatie werd door den heer VAN STEENIS o.a. opgemerkt: *Ilex, Quercus, Vaccinium, Schefflera, Leptospermum, Litsea citrata* en *Dacrydium elatum* en onder de lagere planten: *Pteridium, Dipteris, Pteris, Dianella,* 3 soorten *Rubus, Polygonum, Gaultheria* en verschillende soorten biezen. De op Java voor brandhellingen zoo typische planten als *Themeda gigantea, Pollinia, An-*

dropogon en *Imperata* ontbraken volgens den botanicus hier geheel, terwijl de hier zoo opvallende *Cyperaceae* op Java in zulke terreinen weer zoo goed als geheel zouden ontbreken.

Toegegeven dient te worden, dat het vrij wat aangenamer was te loopen over dezen bergrug met schitterende vergezichten dan door het zware oerbosch, dat hier eenmaal groeide en wij vonden het tenslotte niet zoo verschrikkelijk, dat men hier temidden van een niet te overzien complex van zwaar bosch juist dezen rug had schoon gebrand. Tenslotte mag gerust worden aangenomen, dat zoo'n afgebrand terrein ook den wildstand ten goede komt; herten, berggeiten, neushoorns en olifanten houden zich gaarne op in dergelijke terreinen en zoolang de verhouding tusschen de blangs en de afgebrande complexen aan de eene en het zware oerbosch aan de andere zijde blijft zooals die thans is in het door ons bezochte deel van de Löser, behoeft men zich niet bezorgd te maken voor het primaire woud in Atjeh.

Toen wij den volgenden morgen afmarcheerden, lag het landschap aan beide zijden van den bergrug, waarop wij ons bevonden, bedolven onder een prachtig wolkendek. Toen tenslotte de zon dit gordijn van wolken in het Oosten opzij schoof, teekende zich in het Westen een reusachtige, veelkleurige zonneschijf af op de dichte, het landschap nog geheel verborgen houdende nevels, waarop onze schaduwen beelden tooverden als liep een lange rij van reuzen over den bergrug, totdat de zee van wolken wegzakte en stuk voor stuk de geweldige bergmassieven hun grimmige toppen als reuzen monsters in een wit meer omhoog schenen te schuiven.

Nog langen tijd liep onze weg over den afgebranden bergrug. De brand die hier enkele jaren geleden woedde moest, wij beseften dit eerst toen goed, ontzettend zijn geweest.

Nadat wij eindelijk de brandzône achter ons gelaten hadden, ontdekte ik in enkele *Leptospermum*-boomen wederom twee exemplaren van *Serinus estherae*, die ik kon bemachtigen, zoodat ik er toen vier bezat. Dit mag wel voldoende geacht worden voor de vaststelling van het ras van deze vogels.

Zoo langzamerhand geraakten wij in lagere regionen en dat was onmiddellijk aan de avifauna te merken. Naast den „lijsterachtige" *Garrulax leucolophus bicolor*, nam ik dien dag ook weer *Psilopogon pyrolophus* en *Melanocichla lugubris* waar, terwijl ook kleine troepjes *Rhinocichla mitrata* het bosch verlevendigden. Voor het eerst sinds vele dagen zag ik ook den vliegenvanger *Culiciapa ceylonensis* weer. Langs het pad merkte ik enkele exemplaren van den slangenbuizerd *Spilornis cheela bassus* (FORST.) op, die heel schuw waren. Het geroep van siamangs, het gebrom der vruchtduiven en de schelle roep van een enkelen argusfazant klonken mij aangenaam in de ooren na zooveel dagen geloopen te hebben in een zwijgende natuur, waar behalve

de fijne geluidjes van enkele kleine bergvogels weinig of niets de stilte verstoorde.

Nabij de Alasrivier, waar wij dien middag bivak maakten, nam ik veel vogels waar. Het waren, naast den prachtigen langstaart-hapvogel *Psarisomus dalhousiae psittacinus* (S. MÜLL.) en den waaierstaart-vliegenvanger *Rhipidura a. albicollis* (VIEILL.), *Garrulax bicolor, Melanocichla lugubris, Rhinocichla mitrata, Pycnonotidae* en vele andere vogels die het bosch deden leven van hun gezang en geroep, zoodat ik haast oogen tekort kwam om alles in mij op te nemen. Een tocht naar de hooge regionen moge zijn bekoring hebben, doch voor hen die zich voorstellen op zulke plaatsen een schat van dieren aan te treffen kunnen zulke tochten over het algemeen niet veel minder dan een desillusie worden genoemd.

Dien middag regende het alweer, zoodat van een verzameltocht nabij het bivak niets kon komen, wat erg jammer was, temeer daar mijn voornemen die plaats nog eens te bezoeken evenmin kon worden uitgevoerd.

Den volgenden dag, den 8sten Februari, zouden wij weer „thuis" komen op de Blang. Nog eenmaal zag ik de „manisé" (marechaussee) onder de groote brigade-zeilen achter hun snierkende kookketels kruipen, nog eenmaal kwam de kokkie van den Luitenant mij een heerlijken kop chocolade brengen en toen het horloge aan de „tiang" van het „bed" van den baas 6 uur wees, zag ik zwijgend de wacht zijn post betrekken, waakzaam als immer, onverschillig of het bivak op den top van den Löser ligt of zooals hier langs een kali, dicht bij menschelijke nederzettingen.

Door dicht oerbosch langs een steile helling ving den volgenden morgen, op den dertienden dag van den Lösertocht, de laatste etappe aan. Spoedig hield het oerbosch op en liepen wij over een smal paadje door een zware alang-alang wildernis, waarin enkele hooge Pinusboomen hun kaarsrechte stammen ten hemel strekten. Aan het einde van deze graswildernis gekomen zag ik tijdens een korte rust de eerste en eenige berggeit van den geheelen tocht. Waarschijnlijk opgeschrikt door een aardschuiving in de omgeving, die even tevoren door ons was gehoord, rende het dier aan de overzijde van een ravijn door een alang-alang vlakte. Tegen den rand van het daar groeiende bosch bleef het beest een kort moment staan, doch toen ik wilde trachten het door den kijker wat beter te zien te krijgen, verdween de „gems" in het dichte bosch.

Na de steile helling te hebben beklommen, liepen wij op een bijna horizontaal loopend, zeer fraai boschpad verder. Daar ik belangrijk op de brigade was vooruit geloopen, had ik volop gelegenheid de noodige aandacht aan de omgeving te schenken. Hoewel het terrein hier uitstekend geschikt leek voor orang-oetans, kreeg ik deze dieren niet te zien of te hooren.

Op het pad werden krabsporen van boschkippen aangetroffen en ik kreeg tenslotte ook enkele vuurrughoenders te zien, die zeer schuw waren. Kort daarna zag ik ook nog enkele patrijzen langs het pad scharrelen; nadat ik enkele exemplaren had geschoten bleek, dat zij behoorden tot de hier niet zeldzaam voorkomende patrijs *Arborophila rubrirostris.* (SALVAD.). De vogelgeluiden waren hier niet van de lucht: naast den luiden roep van den argusfazant werd het monotone geroep van baardvogels gehoord. Ook de oengko's en siamangs lieten zich niet onbetuigd. Voor het eerst merkte ik hier ook den fraaien *Pteruthius flaviscapis cameranoi* SALVAD. op. Ook de zwerfekster *Dendrocitta occipitalis* en *Rhinocichla mitrata* behoorden hier weer tot de allergewoonste verschijningen.

Op de plaats waar wij het bosch verlieten en vanwaar wij een schitterend uitzicht hadden over de voor ons liggende vlakte waarin Blang-Kedjeren is gelegen, zette ik mij neder om de rest van de expeditie af te wachten. Toen na een algemeene bad- en waschpartij tenslotte de laatste etappe naar de Blang werd aangevangen, waren verscheidene uren verloopen en was het middag geworden.

Nog enkele uren duurde het voordat wij na een snikheeten kruistocht door de rijstvelden voor de „poorten" van het garnizoen halt hielden om ons wat op te knappen om „netjes" zooals het een expeditie van het kaliber van de onze betaamt, het kampement binnen te marcheeren! Losgeraakte schoenveters werden weer vastgeknoopt, afgezakte puttees opnieuw gewikkeld, gescheurde jasjes met een veiligheidspeld dichtgeprikt en zoo marcheerden wij stram in het gelid onder commando van Luit. COX de Blang binnen en maakten bivak in de pasangrahan, die ons een paleis toescheen na al die koude en vochtige boschbivaks.

De Löserexpeditie was teneinde!

Behalve de reeds hierboven genoemde vogels werd dien laatsten dag geen materiaal van beteekenis meer verzameld, zoodat de buit quantitatief gering was. Behalve vogels werden tevens een aantal ratten verzameld in de dagelijks uitgezette klemmen. *Serinus estherae* en *Turdus javanicus* zullen zeker blijken de voornaamste aanwinsten te zijn van dezen tocht. Zonder deze beide zeer interessante vondsten zou de geheele trip voor mij een groote teleurstelling zijn geweest en als een algeheele mislukking beschouwd moeten worden. Er was een flinke bres in mijn fondsen geslagen, waardoor van een latere exploratie in een lager liggend gedeelte van het Löserreservaat niets kon komen.

Gezien de omstandigheid, dat ik later tijdens mijn tocht door de Gajoe en Alaslanden wekenlang op plaatsen vertoefde waar ik geheel op mij zelf en een klein kringetje van getrouwen was aangewezen, behoeft er niet aan te worden getwijfeld, dat ook de Lösertocht op die wijze door mij gemaakt had kunnen worden,

hetgeen mij aanmerkelijk in onkosten gescheeld zou hebben en mij meer tijd zou hebben gegeven intensiever te verzamelen.

5. Orang oetans in de natuur. Hoewel ten aanzien van het overige gedeelte van onzen tocht door de Gajoe- en Alaslanden nog veel interessants valt te vertellen, kan ik toch onmogelijk de daartoe noodige plaatsruimte vragen en wil ik volstaan met o.a. nog iets te vertellen over mijn ontmoetingen met orang-oetans.

Het was nabij Pendeng (± 500 m boven zee), dat ik op 28 Februari de eerste orang-oetans te zien kreeg.

Ik was 's morgens ongeveer zeven uur met twee koelies naar een top ten Zuid-Westen van ons bivak vertrokken, toen ik plotseling in een hoogen boom op een bergrug, waarover het pad liep, een orang-oetan gewaar werd. Het dier, dat zich in de kroon van den woudreus bevond, droeg een heel klein jong bij zich. Toen de ,,mawas" die zich met groote handigheid in de boomkruin voortbewoog, ons gewaar werd, begon zij zwaar-knorrende geluiden te maken en een geluid, dat klonk als een luide kus en waarbij de lippen werden vooruitgestoken. Soms ook nam dit laatste geluid in hevigheid toe, doordat het dier de hand aan den bek bracht en de palm tegen de lippen drukte. Het jonge diertje, dat onder den arm van de moeder hing en haar lichaam stevig vasthield, maakte voor zoover ik dat van beneden af kon hooren en met den kijker kon waarnemen geen geluid. Soms drukte de baby het kleine kopje tegen het gezicht van het moederdier, deze nam echter weinig notitie van het kind en besteedde alle aandacht aan ons, die diep beneden haar het verloop der dingen volgden.

Toen de mawas bemerkte, dat wij haar volgden werd ze kwaad, daalde enkele meters in onze richting en begon knorrend groote takken af te breken. Hoewel de Inlanders mij waarschuwden en mij vertelden, dat het dier nog lager zou komen en dan zou probeeren mij met een tak te treffen, bleef ik waar ik was, doch er gebeurde niets bijzonders. De orang-oetan koelde waarschijnlijk haar woede op de zich in haar nabijheid bevindende takken en rukte er daarvan enkele onder luid gekraak af, telkens met één hand, zoowel rechts als links. Had het zoo'n tak eenmaal vrij in de hand, dan werd deze spoedig weer losgelaten, zonder dat daarbij moeite werd gedaan aan het vallende voorwerp een bepaalde richting te geven.

Bij voorkeur bewoog de mawas zich langzaam voort in de hooge woudreuzen, welker dikke takken haar gemakkelijk konden dragen. Slechts noodgedwongen begaf zij zich op haar weg van boom tot boom ook wel in de dunnere boomen, die dan soms geweldig schudden onder het zware gewicht van deze oerwoudbewoonster.

In de nabijheid van dit dier nam ik in de kruin van een reuzen boom het groote platte nest waar, bestaande uit takken en bladeren,

rustende op de dikke takken in de kruin, niet ver van den stam verwijderd.

Het jong, dat deze eerste door mij waargenomen mawas bij zich had, was veel lichter van kleur dan de moeder, terwijl het haar ook veel dunner was. De Inlanders noemden deze soort mawas-toepaj en vertelden mij, dat hier ook een tweede „soort" voorkomt, die zij den naam van mawas-koeda geven en die veel donkerder en grooter moet zijn. Wanneer men in de verschillende dierentuinen beide dieren ziet, kan men moeilijk aan den indruk ontkomen hier twee soorten voor zich te hebben. Waarschijnlijk berust dit onderscheid in uiterlijk niet alleen op verschil in leeftijd, doch betreft het hier van jongsaf aanwezige individueele verschillen. Het feit, dat sommige dierenhandelaren reeds bij heel kleine dieren weten te vertellen van welke „soort" sprake is, wijst in deze richting. Overigens schijnt men in den dierentuin te Soerabaja enkele jaren geleden van een mawas-koeda-paar een of meer jongen te hebben gefokt, die later bleken geen mawas-koeda te zijn, doch zoogenaamde mawas-sereh of mawas-toepaj, zoodat de groote wanglijsten, die voornamelijk het verschil uitmaken, niet erfelijk schijnen te zijn. Zeker kan hier niet van twee soorten en zelfs niet van verschillende rassen worden gesproken. Een terzake meer bevoegde dan ondergeteekende, nl. dr. DAMMERMAN wees hierop trouwens reeds in het in 1937 verschenen album onzer Vereeniging „Natuur in Indië".

Kort nadat wij dezen orang-oetan waarnamen, zagen wij wederom hoog boven den grond een tweede exemplaar, dat niet het minste geluid maakte, toen het ons gewaar werd. Het hing aan alle vier pooten, waarbij het lichaam zich in verticalen stand bevond; nadat wij het enkele oogenblikken hadden waargenomen, sloop het zeer langzaam weg en trachtte het zich achter het gebladerte te verbergen. Toen ik dit dier wat dichter naderde, maakte het geen geluid en brak het ook geen takken af.

Later zag ik wederom een orang-oetan met jong. Dit jong was veel ouder dan dat van dien morgen en liep reeds zelfstandig door de boomkruin, die zich links bevond van den bergrug waarover het pad liep. Tijdens de wandeling door den boom werd het diertje, dat naar schatting ongeveer 2 jaar oud was, zoo nu en dan door de moeder geholpen. Deze pakte het dan bij den arm en trok het naar zich toe. Beide dieren deden zich te goed aan de wilde ramboetan, een zeer geliefde boschvrucht voor mensch en dier. Het volwassen dier had een donkerder huid dan dat van de eerste ontmoeting en was ook grooter.

In dit terrein kreeg ik behalve het hierboven genoemde nest nog verscheidene nesten van deze mensch-apen te zien. Ik zag deze soms in de kruin van een hoogen, zwaren woudreus, doch daarentegen eveneens in betrekkelijk dunne en niet hooge boomen, die zeker heen

Lembaga Kebudayaan Indonesia
„Kon. Bataviaasch Genootschap
van Kunsten en Wetenschappen"

en weer zouden schudden wanneer „de mawas" zich naar zijn nest zou begeven. De nesten — doorgaans kleine platvormen — schijnen gemaakt te worden van een aantal omgebogen en half afgebroken takken, waarop dan een aantal twijgen en bladeren wordt gedeponeerd. Op het nest zittend zal het dier dan waarschijnlijk nog een aantal kleinere takken boven den kop ombuigen en kneuzen om daarvan een soort „dakje" te vervaardigen.

Of het inderdaad juist is, wat algemeen beweerd wordt, dat de orang-oetan slechts 1 nacht in zijn nest doorbrengt en dan weer een nieuw gaat bouwen weet ik niet. De mij op mijn tocht vergezellende Inlanders vertelden, dat de dieren meermalen verscheidene nachten op hetzelfde nest doorbrengen, maar ik zelf heb daaromtrent geen waarnemingen kunnen doen.

Ofschoon wij later nog zeer geregeld—bijna elken dag—orang-oetans in dit gebied hoorden, kreeg ik de dieren toch niet weer te zien, hetgeen waarschijnlijk zijn oorzaak vond in het feit, dat ik hier geregeld intensief verzamelde, waarbij met een groot kaliber geweer moest worden geschoten. Na afloop van den Lösertocht had ik mij in de eerste plaats op het verzamelen van zoölogica toe te leggen, aangezien voor dien arbeid de fondsen werden verstrekt, die deze expeditie voor mij mogelijk maakten. Met deze omstandigheid dient ook rekening te worden gehouden bij het beschouwen van de hieronder verwerkte gegevens ten aanzien van het wild en de beschermde dieren.

6. Rapport-CARPENTER over wild en natuurbescherming in Atjeh. In het residentiegewijze overzicht betreffende de natuurbescherming in dit Vereenigingsverslag wordt melding gemaakt van een door Dr. C. R. CARPENTER van de Columbia-Universiteit te New-York onder de auspiciën van het „Bureau of International Research" te Harvard en de „International Association for Protection of Wild Life" aan Noord Sumatra. in het bijzonder Atjeh, gebracht bezoek. Zijn opdracht was gegevens te verzamelen over de flora en fauna en de natuurbescherming.

Een gedetailleerde bespreking van het verslag ligt buiten het bestek van dit artikel. Toch lijkt het mij noodzakelijk toe enkele punten nader in beschouwing te nemen. Indien de mededeelingen en conclusies van het rapport geheel of in hoofdzaken juist waren, zou daartoe geen aanleiding bestaan. Echter bevat het, naast veel goeds, een aantal gegevens en aanbevelingen, die den toets van ernstige critiek niet kunnen doorstaan. En nóg zou ik er over kunnen zwijgen, indien Dr. CARPENTER niet meer dan een gewone toerist of natuurliefhebber was. Zijn kwaliteit en die van zijn opdrachtgevers verleenen echter aan zijn mededeelingen een zeker cachet, waarmede rekening gehouden moet worden. Het rapport is onder de aandacht

gebracht van Amerikaansche, Nederlandsche, Nederlandsch-Indische en internationale natuurbeschermings-kringen; de Nederlandsche Commissie voor Internationale Natuurbescherming bijv. heeft het in haar „Mededeelingen" no. 12 gepubliceerd. Het zal niet nalaten op diverse autoriteiten en instellingen, die met de natuurbescherming bemoeienis hebben, zoowel hier te lande als elders, indruk te maken. Dit alles in aanmerking genomen, acht ik mij verplicht tegenover bepaalde passages in het rapport, die een onjuisten indruk kunnen wekken bij hen, die van den toestand inzake de natuurbescherming in Noord Sumatra en met name in Atjeh niet op de hoogte zijn, *mijn* bevinding en meening te stellen.

De tekortkomingen van Dr. CARPENTER's verslag zijn m.i. alle terug te brengen tot één oorzaak: de moeilijkheid voor een vreemdeling, die bovendien de taal (de talen!) van het land niet kent, om zich op eenigerlei gebied, welk dan ook, in een kort tijdsbestek te orienteeren. Zijn verblijf buiten in het veld („The field work") heeft slechts geduurd van 18 Juli tot 14 Augustus 1937. In dien korten tijd heeft hij meer dan 5500 km per auto, 50 km te voet en 60 km per vaartuig op de rivieren afgelegd. Tijd om een onderzoek in het Löserreservaat in te stellen had hij niet, behoudens dat hij enkele waarnemingen van korten duur heeft verricht in de smalle strook nabij Bakongan aan de kust. „However", — zoo verklaart hij — „since time was limited, it was necessary for me to select certain regions and subjects for study which could feasibly be undertaken under these conditions". Zijn kennis van flora, fauna en natuurbescherming in Atjeh is in hoofdzaak dáaraan én aan 38 zorgvuldig voorbereide („carefully planned") interviews, naar uit het verslag blijkt voornamelijk met officieren, ontleend. Zoo is het dan ook te verklaren, dat er in het verslag zoo opmerkelijk veel uitdrukkingen voorkomen als: „we heard", „many reports were heard", „it is said", „it was reported", „the information regarding" enz.

Hoewel er ongetwijfeld officieren zijn, die kennis hebben van wild en aanverwante zaken, mag men de wetenschap op dit gebied van de meeste onder hen — wier werk en ambities immers op geheel ander terrein liggen — niet te hoog aanslaan. En zeker moet men oppassen met berichtgeving van mindere militairen — grootendeels Inheemschen — die in staat zijn de meest fantastische verhalen over dieren en alles wat daarmede in verband staat op te hangen.

Thans ga ik, na deze noodzakelijkerwijs lange inleiding, over tot de bespreking van enkele punten in het rapport.

Volgens Dr. C. hebben verscheidene officieren hem gezegd, dat de bepalingen der dierenbeschermingswetgeving niet van kracht zouden zijn binnen de grenzen van (landbouw) concessies, hetgeen allerminst juist is. Slechts mogen beschermde dieren in zulke terreinen worden gevangen of gedood, wanneer deze geheel zijn afge-

paggerd of anderzins zijn afgesloten, hetgeen zeker bij groote cultuurondernemingen in de Buitengewesten bijna nimmer het geval zal zijn.

De rapporteur komt m.i. tot een verkeerde conclusie ten opzichte van den invloed, dien het vangen van orang oetans ten behoeve van buitenlandsche zoölogische instellingen op den stand dezer dieren zou hebben. Hij meent nl. dat de hooge handelswaarde van orang oetans op de Europeesche markt een van de grootste bedreigingen beteekent voor de populatie van deze dieren in Atjeh. Deze uitspraak is zeer overdreven en zij zou ongetwijfeld achterwege zijn gebleven indien de heer CARPENTER zich, teneinde inzicht te verkrijgen in deze materie, tot beter tot oordeelen bevoegden had gewend dan hij thans deed, of zich persoonlijk overtuigd had van den werkelijken, wettelijk toegelaten uitvoer gedurende de laatste jaren en van de voorwaarden waaronder vang- en uitvoer-vergunningen door den Directeur van Economische Zaken worden verleend. Massatransporten van deze menschapen naar het buitenland (alsook binnen Nederlandsch Indië), zooals die plaats vonden in de jaren voorafgaande aan de vigeerende faunabeschermings-wetgeving, zijn thans volkomen uitgesloten en ondanks mogelijken clandestienen uitvoer is de vangst van orang-oetans zeker niet van dien aard, dat daardoor de stand van deze diersoort ernstig in gevaar wordt gebracht.

Dr. C. stelt voor de orang oetans geheel te „decommercialiseeren". Daartoe bestaat echter niet de minste noodzaak en opvolging van dit advies zou ook om verschillende redenen niet wenschelijk zijn. Zooals de toestand thans is, werkt de hooge prijs, welken men voor orang oetans vraagt, voor de meeste zoölogische instellingen als een rem om zich van de dieren te voorzien, vooral ook met het oog op het groote risico, verbonden aan het vervoer naar de koude en gematigde gewesten van deze voor klimaatswisselingen zoo gevoelige menschapen. Het aantal aanvragen van werkelijk cultureele instellingen blijft zoodoende vrij gering en de uitvoer mag verre van belangrijk genoemd worden, vooral nu ook te Singapore, een belangrijke dierenmarkt, de invoer van orang oetans zonder geldige licentie van het land van herkomst niet meer wordt toegelaten.

Het rapport zegt, dat zich te Blang Kedjeren een Chineesche handelaar in dieren bevindt van wien altijd orang oetans kunnen worden betrokken Tijdens mijn langdurig verblijf in deze plaats, die als basiskamp diende voor bijna alle door mij in de Gajo- en Alaslanden gemaakte tochten, heb ik van zoo'n handelaar niets gemerkt, ofschoon ik zeer uitvoerige inlichtingen kreeg, omdat men veronderstelde, dat ik in huiden en dieren handelde en belang stelde in alles wat in de wildernis rondloopt, kruipt of vliegt.

Ook heeft het rapport het over een „dierentuin" te Kotatjané Ik heb gedurende mijn ongeveer veertiendaagsch verblijf in deze

plaats van een dierentuin niets gezien en men kan er van op aan, dat ik daarop wel heb gelet. Waarschijnlijk heeft de heer C. zich hier in den plaatsnaam vergist. Naamsverwarringen komen trouwens méér in het rapport voor.

Voor een bedreiging van den orang oetan-stand ten gevolge van het aanleggen van cultures behoeft m.i. in Atjeh voorloopig al evenmin te worden gevreesd, zoolang dit land nog bedekt is met zulk een geweldige oppervlakte bosch als thans het geval is.

In het rapport wordt de suggestie gedaan („strongly suggested") op enkele plaatsen, o.a. nabij Meulaboh, langs de Simpang-Kanan- en langs de Peureula-rivier doerian- en andere vuchtboomen voor orang oetans en gibbons te doen aanplanten. Het lijkt mij uitgesloten, dat hiermede het beoogde doel bereikt zou worden. Zulke aanplantingen, zelfs ver van menschelijke nederzettingen, zouden door de bevolking volkomen van hun vruchten beroofd worden, nog voordat deze gelegenheid zouden hebben gehad te rijpen. In den tijd, dat de verschillende door menschen gewilde vruchten rijp beginnen te worden trekken vele Inlanders de bosschen in om elken boom die eetbare vruchten draagt te plunderen. Vóórdat van een, zij het ook oppervlakkige, bewaking gesproken kan worden in de thans gecreëerde wildreservaten en natuurmonumenten in de Buitengewesten, hebben dergelijke maatregelen niet den minsten zin, terwijl bovendien de noodzaak niet aanwezig geacht mag worden.

Dat algemeen in militaire kringen de meening zou heerschen, dat orang oetans menschen zouden aanvallen weet ik niet, doch waarschijnlijk acht ik dat niet. Het is zóó gemakkelijk zich van het tegendeel te overtuigen, dat een meening als deze niet lang stand kan houden. Aan de mededeeling, dat een groot aantal dezer dieren door militaire brigades wordt gedood, moet zonder méér concrete gegevens dan ook niet al te veel waarde worden gehecht. Niemand schiet tenslotte graag op apen en vooral Inheemschen, waaruit de geregeld in het veld patrouilleeerende brigades bijna uitsluitend bestaan, hebben over het algemeen een hekel aan het schieten op deze dieren zonder klemmende redenen.

Overigens moge worden verwezen naar hetgeen over orang oetans is medegedeeld in deze bijdrage onder 7, *e. „Orang oetans en gibbons"*.

Het rapport verklaart, dat Atjeh een unieke gelegenheid biedt tot bescherming van den eenhoornigen neushoorn *Rhinoceros sondaicus*. Dit moet bepaald op een vergissing berusten, daar dit dier vrij zeker in Atjeh in het geheel niet voorkomt en beperkt is tot een deel van Zuid-Sumatra, waar het volgens betrouwbare inlichtingen óók reeds zoo goed als verdwenen zou zijn.

De heer CARPENTER wijdt ook aan het Löserreservaat een apart hoofdstuk, waarin eveneens bijna zonder uitzondering gegevens zijn verwerkt afkomstig van militairen. O.a. zegt het rapport: „Many

reports were heard from military patrols to the effect, that signs of *rhinoceri* had been seen in the Löser-Complex usually above the altitude of one thousand meters" en verder „Regarding the animal life, it is certain that elephants and rhinoceri are to be found there (Löser) and it was reported that orang oetans and nests have been seen in the territory, even to a height of fifteen hundred meters". Gezien de door mij in het reservaat opgedane ervaringen, waarvan ik elders in dit artikel een en ander heb verteld, lijken deze mededeelingen wel iets te optimistisch en zou het zeker van belang geweest zijn wanneer op dit punt wat meer betrouwbare gegevens verzameld hadden kunnen worden.

De heer CARPENTER gaat nog verder en zegt o.a.: „.....there are two rather definite regions where the population (van neushoorns) is centered; namely in the Löser-complex and in the section northeast of Lamno". Dit deelt hij mede naar aanleiding van mededeelingen van derden, over wier kennis terzake niet de minste zekerheid schijnt te bestaan.

Zoo wordt het voor de bevoegde instanties wel heel moeilijk om de suggesties van Dr. CARPENTER tot belangrijke uitbreiding van het Löserreservaat e.d. op te volgen. Het rapport zegt dienaangaande: „It may be desirable to extend considerably the Löser and Rafflesia Reserves, to create others ..... enz".

Bij 's rapporteurs aanbevelingen inzake wegenaanleg naar en in de wildreservaten hiertelande bedenke men, dat met de uitvoering van dergelijke voorstellen, ook al zou dit slechts in bescheiden mate plaats vinden — hetgeen trouwens hier en daar op zéér kleine schaal reeds geschiedt — zeer belangrijke sommen zouden zijn gemoeid niet alleen voor den aanleg, doch tevens voor het onderhoud van dergelijke wegen. Bovendien weet elke insider, dat door wegenaanleg als hier bedoeld de publieke belangstelling in Nederlandsch-Indië niet belangrijk zou worden gestimuleerd. Er zijn in dit land — ik vestigde daarop reeds eerder de aandacht [1]) — zóóveel schitterende terreinen, rijk aan natuurschoon, zonder veel kosten en op gemakkelijke wijze te bereiken, dat het gemiddelde publiek waarlijk geen langdurige en kostbare reizen zal maken naar ver afgelegen wildreservaten. Op een enkele uitzondering na zouden dergelijke reizen per slot van rekening in hooge mate teleurstellend zijn — althans voor den gewonen toerist, voor wien de dure wegenaanleg immers bedoeld is — daar men in de meeste gevallen, tenzij men zich zeer veel moeite getroost, geen of weinig wild zal aantreffen, hetgeen te wijten is aan de verborgen levenswijze van dat wild. Men vergelijke de wildreservaten hier te lande niet, zooals de heer CARPENTER doet, met bijv. het Krugerpark in Zuid-Afrika, waar de aard van het landschap

[1]) „Onze Wildreservaten een geschikt toeristisch object?" Nieuws v.d. Dag voor Ned.-Indië 20 Dec. 1937.

en de groote hoeveelheid dieren den toerist in de gelegenheid stellen het wild in grooten getale te bewonderen.

Dr. C. merkt op: „It should be noted that accessible reservations with an abundance of observable animal life, may constitute a valuable asset for the country or state in which such reservations are located". Indien hier tevens gedacht is aan *geldelijke* waarde, dan meen ik in tegenstelling met den schrijver van het rapport en misschien vele anderen, dat zeker in Indië tegenover de hooge uitgaven van wegenaanleg geen belangrijke baten te verwachten zullen zijn.

Voor hen, die een studie wenschen te maken van de in het wild levende dieren in onze reservaten en voor andere werkelijk enthousiaste natuurliefhebbers zal zeker het ontbreken van belangrijke wegen geen ernstige hinderpaal vormen om zulke terreinen te bezoeken.

In bepaalde gevallen mogen wij natuurlijk niet tegen aanleg van wegen naar en in zulke gebieden gekant zijn, integendeel, doch wanneer daaraan groote geldelijke offers moeten worden gebracht, ware daarvan voorloopig af te zien. De beschikbare fondsen zouden beter aan andere, meer dringende zaken besteed kunnen worden.

Voorzoover het rapport-CARPENTER betreft, zou ik met het bovenstaande willen volstaan.

Er is echter nog een andere kwestie, waarop hier de aandacht gevestigd dient te worden.

Tijdens zijn tocht door Atjeh ondervond Dr. CARPENTER veel medewerking van de dierentuinen te Medan en Pematang Siantar. Vooral Medan's Dierenpark was hem zeer behulpzaam; de secretaris van het bestuur dezer instelling, lid van onze Vereeniging, offerde zelfs terwille van den onderzoeker een gedeelte van zijn vacantie op. Het wekt daarom bevreemding, dat de heer CARPENTER blijkens een bijlage bij een brief van de Nederlandsche Commissie voor Internationale Natuurbescherming aan den Minister van Koloniën in een rapport het volgende geschreven heeft: „Smuggled orangs were offered for sale by animal dealers in Singapore at a lower price than those procured on permits. We found that the Sumatran orang was being extensively commercialised by the Medan Zoo, which had a semi official standing. They had a permit to exhibit 10 orangs but these ten were constantly changing as some would be sold and new ones captured to replace them.

I know that orang skeletons and skulls are exported from Sumatra without any effort to procure permits. To control this would require searching of all outgoing baggage, which would be very expensive". [1])

---

[1]) Inderdaad heeft de Nederlandsche Commissie voor Internationale Natuurbescherming zich op deze uitlatingen beroepen in een rekest gericht tot den Minister van Koloniën waarin zij aandrong op strengere naleving van de betref-

Aan deze beweringen wordt echter geen enkele documentatie toegevoegd.

De buitenlandsche dierenhandelaren, die Indië bezoeken en die zich geregeld op mijn kantoor vervoegen, deelen mij steeds mede, dat het in Singapore de laatste jaren uiterst moeilijk is orang-oetans te koopen. Het was vroeger vooral de Hindoe Basapa, die een levendigen handel in deze menschapen dreef, maar hij concentreert zich reeds sedert langen tijd bijna uitsluitend op den handel in andere dieren. Enkele handelaren, die nog niet zoo heel lang geleden trachtten bij hem orang-oetans aan te koopen, moesten ervaren, dat het enkele jaren duurde voordat Basapa kans zag aan zijn toezeggingen te voldoen. Bovendien worden door hem prijzen aangelegd, die bijna even hoog zijn als die op de Europeesche markt berekend!

Tevens mag niet worden vergeten, dat Basapa de in zijn bezit zijnde orang oetans gemakkelijk uit Britsch Borneo ontvangen kan hebben. Daar kan men — naar ik meen — tegen betaling van een bepaald bedrag deze dieren uitvoeren.

Wat de orang-oetans in Medan's Dierenpark betreft, kan worden medegedeeld dat deze instelling op een of twee exemplaren na alleen orang-oetans in bezit heeft, die daar reeds jarenlang leven of zelfs daar werden geboren.

Eerst na herhaaldelijk aandringen van de zijde van het Departement van Economische Zaken, dat aan de hier gevestigde dierentuinen slechts een bepaald aantal orang oetans toestaat, zijn de laatste jaren enkele exemplaren van de hand gedaan!

De dierentuin te Pematang Siantar heeft thans 5 of 6 orang oetans in bezit, doch de heer COENRAAD, directeur van deze instelling, die een der mooiste van geheel Indië is, doet slechts noode afstand van zijn dieren. Hij handelt daarin in geen geval; wél werden enkele orang oetans met toestemming van het Departement met vooraanstaande buitenlandsche dierentuinen *geruild;* overigens is het zijn bedoeling enkele goede fokparen aan te kweeken en, deskundig als hij is, zal hij daarin zeker wel slagen.

Clandestiene uitvoer van orang oetan-schedels en skeletten is natuurlijk altijd mogelijk, omdat de contrôle op zulke stukken niet zoo eenvoudig is, maar dat een dergelijke uitvoer van belang zou zijn geloof ik niet.

---

fende ordonnantie. De Commissie heeft aan het bestuur van onze Vereeniging verzocht aan een ongeveer gelijkluidend, doch tot den Gouverneur-Generaal gericht rekest adhaesie te betuigen. Wetend, dat de beweringen van den heer CARPENTER onjuist waren, heeft ons bestuur aan dit verzoek geen gevolg gegeven. Afgezien van de lichtvaardigheid van zijn beschuldigingen aan het adres van instellingen die hem behulpzaam waren, doet het eenigszins vreemd aan, dat de bewuste zinsneden niet voorkomen in het rapport, dat Dr. CARPENTER aan onze Vereeniging heeft aangeboden (hetzelfde dat door de Nederlandsche Commissie gepubliceerd is). — *Red.*

7. De stand van de beschermde fauna en het wild in het Löserreservaat en het overige door ons bezochte gedeelte van Atjeh. *a. Het onderzoek in het reservaat.* Zooals ik reeds eerder deed uitkomen was het mijn taak niet alleen zoölogisch materiaal bijeen te brengen, doch tevens aandacht te besteden aan den stand van het wild en de beschermde vogels en zoogdieren speciaal in het Löserreservaat, voor welk doel de Nederlandsche Commissie voor Internationale Natuurbescherming een bedrag van *f* 250.— ter beschikking had gesteld.

Van uitgebreide, het geneele wildreservaat omvattende gegevens is geen sprake; zonder zeer hooge kosten en zeer veel tijd is het onmogelijk deze bijeen te brengen. In een terrein als het onderhavige, waarin men zich veelal een weg moet kappen en waarin men telkens opnieuw voor hindernissen komt te staan die somtijds niet dan na vele dagen overwonnen kunnen worden, kan men niet veel bebereiken, wanneer men niet beschikt over een haast onbeperkten tijd en een grooten voedselvoorraad.

Voorloopig is het mij allerminst duidelijk hoe men de gegevens verzamelde, die hebben geleid tot de reserveering van dit gebied, waarvan zelfs terreinkenners als de brigadecommandanten zoo goed als niets afweten.

Ik heb alle moeite gedaan mij onder de gegeven omstandigheden ook van dit deel van mijn taak naar behooren te kwijten. Aan de hand van hetgeen mij door pawangs (boschloopers, meestal wildstroopers) werd meegedeeld. doch vooral van de door mij aangetroffen wildsporen en dagelijksche verkenningen met den kijker heb ik getracht mij een idee te vormen van den wildstand enz. in dat gedeelte van het reservaat dat door ons bezocht werd. Door voortdurend minstens een uur voor de spits der brigade uit te loopen, had ik een nog niet door menschen beloopen pad voor mij, terwijl ik daardoor ook steeds gelegenheid had op plaatsen, waar dat mogelijk was, geruimen tijd te besteden aan het afzoeken van de omgeving met den kijker.

Voor een serieuzen arbeid heeft men in de eerste plaats zeer veel tijd noodig en moet het te onderzoeken terrein niet alleen liggen langs het pad en in de onmiddellijke nabijheid daarvan, doch ook daarbuiten, waarvan thans door het vooraf vastgestelde programma veelal geen sprake kon zijn.

Elken dag moest wederom een nieuw bivak worden betrokken, dat ongeveer en halven dag loopen verwijderd was van het vorige, zoodat ik mij wel moest beperken tot het pad dat naar den top voerde en de naaste omgeving der bivakplaatsen. Het was met het oog hierop, dat ik het plan opvatte elders en dan bij voorkeur in een lager gedeelte van het wildreservaat nog een tocht te maken, doch dan zonder militair geleide, van welk plan echter door de hooge

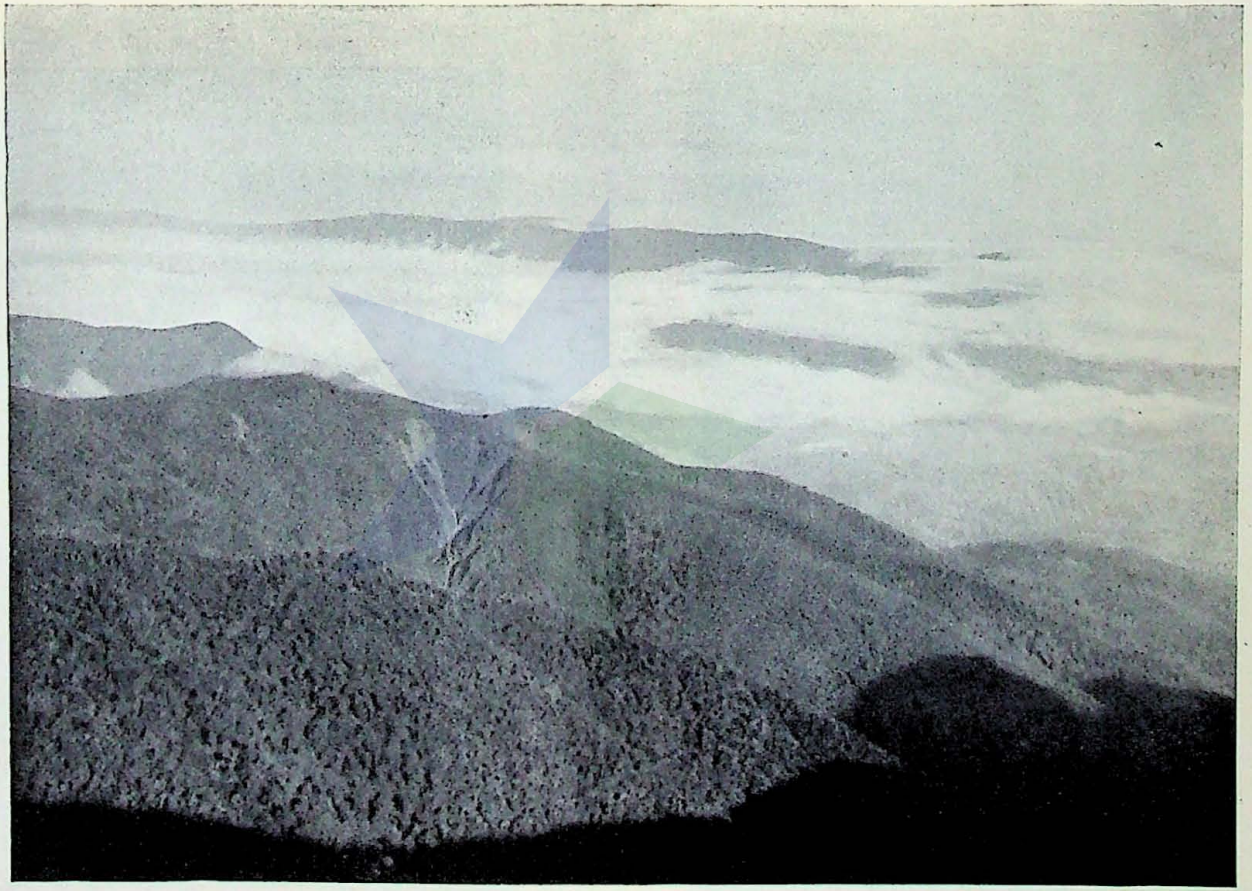

Fig. 88. *foto Hoogerwerf.*

Zoover het oog reikt woeste, met zwaar oerbosch begroeide bergruggen en blangs. In het centrum van de foto een voor het Atjeh-hoogland zoo typische „glijbaan".

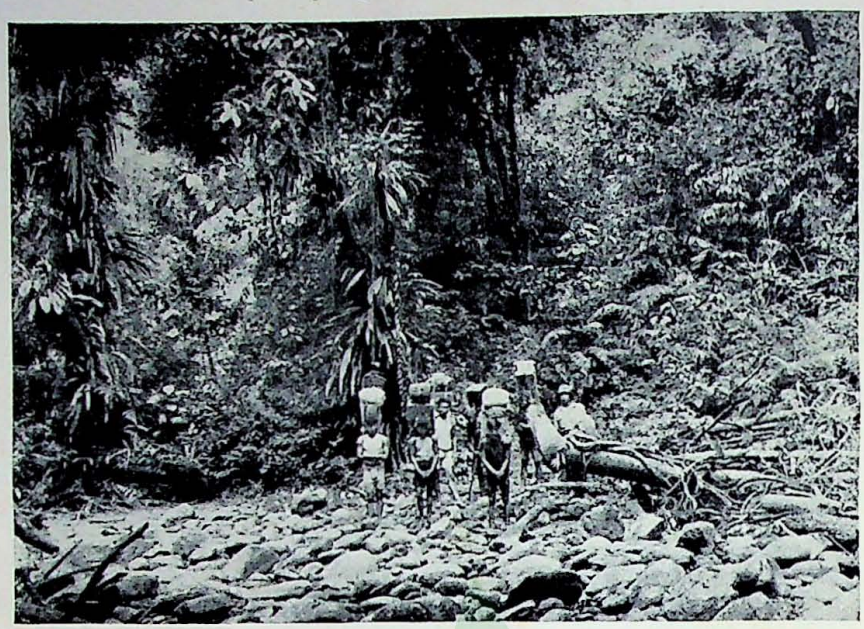

Fig. 93. *foto Hoogerwerf.*
De dragers en de mantri Saan (rechts) op den terugweg van het Ngo-Lemboeh topcomplex.

Fig. 94. *foto Hoogerwerf.*
Waar het oerbosch wijken moet; boschbrand ten behoeve van ladangbouw nabij Pendeng.

kosten en door op het einde van de tournee opgeloopen voetblessures niets is gekomen. Het kwam mij daarenboven niet verantwoord voor een nog grooter deel van het mij ter beschikking staande bedrag te besteden aan een onderzoek in het reservaat. De Lösertocht, die slechts dertien dagen duurde, kostte mij reeds bijna vier honderd gulden!

Het resultaat van het wild-onderzoek in het reservaat is ver beneden mijn verwachtingen gebleven en kan gerust bedroevend worden genoemd. Gedurende ons bezoek aan dit gebied nam ik persoonlijk, zooals elders reeds medegedeeld, slechts één hert en één berggeit waar, terwijl het aantal neushoornsporen gering was; met uitzondering van een klein spoor waren alle badakprenten waarschijnlijk reeds verscheidene jaren oud. Van tapirs vonden wij geen enkel spoor; evenmin werd iets gemerkt van olifanten of orang oetans.

Dat ik in het geheel geen wild waarnam gedurende die vele uren, dat ik het terrein om mij heen met een goeden prisma-kijker afzocht, kan m.i. niet in eenigszins belangrijke mate worden geweten aan de omstandigheid, dat ik vrij geregeld schoot en evenmin aan het feit, dat ik vergezeld werd door een lange file van menschen. Deze redenen zijn niet steekhoudend, omdat ik tijdens de periode dat wij door het voor wild belangrijke terrein in het reservaat sjouwden doorgaans 3 à 4 (soms zelfs nog minder) schoten per dag loste met een klein-kaliber-geweer, dat nauwelijks meer leven maakte dan een flobert-buks. Het is daarom niet waarschijnlijk, dat het wild werd verjaagd. Het terrein der waarnemingen lag over het algemeen diep beneden ons en ver van de plaats waar wij ons bevonden, zoodat een schot zelfs van een groot-kaliber-geweer daar zeker niet gehoord kon worden. Ook de aanwezigheid van zooveel menschen kan moeilijk als oorzaak van het niet-waarnemen van wild worden aangemerkt, daar ik steeds, zooals ik reeds enkele keeren schreef, ver voor de spits van de expeditie liep, soms vergezeld door 1 man, doch nog vaker geheel alleen.

Ik meen dan ook niet over één nacht ijs te gaan wanneer ik beweer, dat het door ons bezochte deel van het Löserreservaat zeer wildarm is. Ook Dr. VAN STEENIS, die uiteraard den bodem en de vegetatie veel nauwkeuriger afzocht dan ik, vond zeer weinig loop- of vreet-sporen. Waarschijnlijk moet deze armoede aan wild in dit terrein worden geweten aan de ongebreidelde jacht, die hier waarschijnlijk sedert eeuwen werd uitgeoefend door het volk van het land. Het is te hopen, dat het gebied in de lagere deelen aanmerkelijk wildrijker is, daar het reservaat anders alles behalve een succes mag worden genoemd.

De pawangs die de expeditie vergezelden en andere Inlanders, die ik elders sprak, verzekerden mij, dat neushoorns zich thans nog slechts zelden in het wildreservaat vertoonen. In vroeger jaren moet hier zeer veel jacht op deze dieren zijn gemaakt en kwamen hier

volgens de bevolking zoowel de tweehoornige *(Rhinoceros sumatrensis)* als de eenhoornige soort *(Rh. sondaïcus)* voor. Dit laatste zal echter wel niet juist zijn, daar de eenhoornige badak alleen van een deel van Zuid-Sumatra bekend is. Enkele oude badakvallen werden nu nog aangetroffen. Jaarlijks werden vroeger te Blang Kedjeren en te Kotatjané 5 tot 8 neushoorns op de markt gebracht, afkomstig uit het wildreservaat of de naaste omgeving daarvan. Tevens werd op herten gejaagd, op berggeiten in mindere mate.

Misschien staan ook de boschbranden, die in vroegere jaren en nog onlangs gewoed hebben en waarvan er één een heuvelrug van wel 15 km lengte van zijn bosch ontdeed, in verband met de clandestiene jacht hetzij op badaks, hetzij op herten, die men op deze wijze wel eens in een bepaalde richting tracht te drijven.

Deze branden zullen zeker op den wildstand geen slechten invloed hebben gehad. Zoolang de verhouding tusschen het met zwaar bosch begroeide gedeelte en het deel, dat geen hoogere vegetatie draagt, blijft zooals zij thans is, zal zulks den wildstand eerder ten goede komen. De terreingesteldheid van het door de expeditie bezochte deel van het reservaat is m.i. ideaal voor grof wild en wanneer dit er niet voorkomt in die mate als men dat van een wildreservaat mag verwachten, hetgeen m.i. het geval is, dan is dit waarschijnlijk te wijten aan de eeuwenlange jacht, die men daar op bepaalde diersoorten en dan in het bijzonder op den neushoorn heeft gemaakt en clandestien nóg maakt, en waartegen van overheidswege niet voldoende kan worden opgetreden, voornamelijk door gemis aan fondsen.

b. De neushoornstand in het door ons bezochte deel van Atjeh. Op grond van mijn eigen waarnemingen en van inlichtingen bij enkele pawangs ingewonnen, meen ik met vrij groote zekerheid de conclusie te mogen trekken, dat de neushoorn in het door mij bezochte deel van de Gajo- en Alaslanden tot de zeldzaamheden is gaan behooren. Het feit, dat ook de brigades, die zich geregeld in dit zware terrein bevinden, slechts hoogst zelden een badakspoor aantreffen, spreekt zeer sterk voor deze gevolgtrekking. Door de manschappen eener brigade wordt tijdens den marsch vrij nauwkeurig op het te volgen pad gelet, waardoor neushoornprenten niet licht ongezien voorbij geloopen worden.

Tijdens mijn tochten buiten het reservaat trof ik een mooi, slechts enkele dagen oud neushoornspoor aan op een der lage heuvels (ongeveer 600 m boven zee) nabij Poelau-Moenteh, enkele km van Pendeng verwijderd. Het dier, dat waarschijnlijk beneden een modderbad had genomen, was de helling opgeloopen en had op de langs het pad staande struiken moddersporen achtergelaten. Uit de hoogte van die sporen en aan de door het droge blad helaas niet zoo duidelijke prenten was te zien, dat het vermoedelijk een groot dier was geweest.

Een eveneens duidelijken badakwissel vond ik op een lagen bergrug (ongeveer 800 m boven zee) nabij Lösten, een dagmarsch van Pendeng verwijderd. De op het pad aangetroffen uitwerpselen van het dier werden door een Inlander op een half jaar getaxeerd. De bevolking deelde mij mede, dat hier op een oud ladang-terrein enkele maanden geleden geregeld tusschen de karbouwen een badak werd gesignaleerd, die zich bij nadering van menschen in het bosch terugtrok, doch later weer terugkeerde.

Door de voortdurende jacht die op deze dieren wordt gemaakt, door de zeer langzame voortplanting, en — in mindere mate — door het steeds meer in cultuur brengen van voor hen geschikte gronden ziet de toekomst er voor deze dikhuiden verre van rooskleurig uit. Het is mijn vaste overtuiging, dat aan de clandestiene jacht op badaks in een gebied als Atjeh onmogelijk een einde gemaakt kan worden. Zelfs door terug te treden naar de meest onherbergzame deelen van dit land, zijn de dieren niet gevrijwaard tegen de achtervolging van de uitstekend in het bosch bekende pawangs, die hen met vuurwapens, doch meer nog met valboomen en valkuilen, overal achtervolgen.

De handel in *levende* beschermde dieren kan waarschijnlijk tot een minimum worden beperkt, indien slechts zij, die met de contrôle zijn belast, wat meer aandacht schenken aan de betreffende wetsbepalingen, doch wanneer het er om gaat het vervoer van badak-hoorns en -hoeven tegen te gaan, dan zal men daarin zonder een zeer kostbaar contrôle-systeem nimmer slagen. Thans is de contrôle in de Buitengewesten te eenen male onvoldoende, ja bestaat veelal zelfs in het geheel geen toezicht, terwijl de straf, opgelegd wegens clandestiene neushoornjacht, vaak veel te laag is en den stroopers niets zegt.

Het feit, dat de pawang slechts de hoeven en de hoorns medeneemt, waarvan het vervoer zeer onopvallend kan plaats vinden, maakt het constateeren van overtredingen uiterst moeilijk. Nóg moeilijker is het dezen „jager" bij het uitzetten van zijn vallen te betrappen, daar hij dit meestal doet op plaatsen vele dagen van menschelijke nederzettingen verwijderd, niet zelden in terrein, waarin zelfs een militaire brigade zich niet gaarne waagt. De Löser, die eerst in 1936 voor het eerst door Westerlingen werd bezocht, werd reeds lang door deze menschen afgejaagd; zij doorkruisten dit gebied in alle richtingen lang voordat de militairen een pad naar boven vonden! En dit zal ook wel het geval zijn met de andere talrijke terreinen, die in Atjeh nog niet door Europeanen werden bezocht.

Een pawang vertelde mij, dat zoo'n badakval slechts eens in de twee of drie maanden wordt gecontroleerd, daar de dieren gewoonlijk niet dan na langen tijd de plaats weer bezoeken waar menschen zijn geweest. Een door een valboom getroffen neushoorn schijnt men niet zelden geheel te laten verrotten, waarna men slechts de hoorns en de

hoeven medeneemt. Waar zich maar Chineezen bevinden, en dat is bijna overal waar menschelijke nederzettingen zijn, kunnen deze deelen van de hand worden gedaan. Ten tijde, dat ik in Atjeh was, betaalde men daar voor de buit zooveel rijksdaalders, als het gewicht van dit geldstuk is begrepen op het totale gewicht van hoorns en hoeven. Ofschoon dit bedrag lang niet zoo fantastisch is, als soms wordt beweerd, beteekent het voor een pawang, die weinig behoeften heeft, een klein kapitaaltje, voor welks bezit hij nog steeds heel wat wil riskeeren. Zoo mag men dan ook met vrij groote zekerheid aannemen, dat de tweehoornige neushoorn ook in Noord-Sumatra in snel tempo zijn ondergang tegemoet gaat. Ondanks het feit, dat dit dier zeer schuw is en zijn economische waarde veel geringer is dan die van zijn eenhoornig familielid.

c. Tapirs. Over tapirs kan ik niets mededeelen, daar deze diersoort bij de bevolking van de streken die wij bezochten bijna overal, voor zoover ik kon nagaan, onbekend was. Mogelijk komt de tapir meer in de lagere deelen van de Gajo- en Alaslanden voor.

d. Olifanten. Van Olifanten werd weinig gemerkt. Zooals boven reeds gezegd, trof ik in het wildreservaat geen sporen aan. Wel vertelde men mij, dat ter hoogte van de marschbivaks Koengkeh en Meloewak zich geregeld een kleine kudde van ongeveer 10 beesten in het wildreservaat bevond, doch ik was niet in de gelegenheid hiernaar een onderzoek in te stellen.

Buiten het wildreservaat vond ik op den weg tusschen Lösten en Pendeng oude olifantensporen en vele uitwerpselen. Dit was eveneens het geval tusschen bivak I en II op den weg naar den top van den Ngolemboeh. Jacht schijnt de bevolking in deze streken niet op de dieren te maken.

e. Orang oetans en gibbons. Van de beschermde dieren, die alleen levend waarde hebben, waaronder de orang oetans en de gibbons vallen, schijnt voor uitroeiing niet het minste gevaar te bestaan, althans niet in het door mij bezochte deel van Atjeh.

Orang-oetans, die vooral voor buitenlandsche handelaren en instellingen groote waarde hebben, werden vroeger in groote hoeveelheden uit deze streken uitgevoerd. De dieren, waaruit de massatransporten die vroeger Atjeh verlieten waren samengesteld, kwamen voor een deel uit de omgeving van Pendeng, Kotatjané en Langsa. Thans gaat de uitvoer van deze menschapen dank zij het bestaande uitvoerverbod niet zoo vlot, waardoor de vraag sterk is afgenomen. Dit komt aan den stand ten goede.

Dat men het met de wettelijke bepalingen soms niet zoo nauw neemt, blijkt uit het feit dat een dierentuin hiertelande begin Mei 1937 10 dezer dieren in bezit had zonder geldige vergunning, terwijl volgens betrouwbare mededeelingen toen nog ongeveer een gelijk

aantal orang-oetans, niet gedekt door een vergunning, te Medan in handen van particulieren zou zijn.

Uit een door mij in opdracht van den Directeur van 's Lands Plantentuin in begin 1938 — een jaar dus na de Löser-expeditie — gemaakten tocht door een deel van Sumatra, speciaal met het doel een onderzoek in te stellen naar de in gevangenschap aanwezige orang oetans en den handel in deze dieren bleek, dat de enkele handelaren, die toen nog in dieren „deden" zich genoopt zagen ten aanzien van transacties in orang-oetans de grootst mogelijke voorzichtigheid in acht te nemen. Door de verscherpte contrôle van de zijde van het Binnenlandsch Bestuur hadden enkele belangrijke handelaren den handel in deze dieren geheel opgegeven en Atjeh verlaten. Thans woont in de nabijheid van Langsa nog een Duitsche handelaar, die vroeger bijna uitsluitend bestond van den orang oetan-handel, doch hij heeft tegenwoordig een werkkring bij het Landschap en zijn bedrijfje in dieren heeft voortdurend de aandacht van het Bestuur. Hetzelfde kan worden gezegd van een handelaar te Kotatjané; ik persoonlijk geloof thans, dat de clandestiene handel in orang-oetans niet belangrijk genoemd kan worden.

Wat den *geoorloofden* handel betreft, die thans hoofdzakelijk over de in Nederlandsch-Indië gevestigde dierentuinen wordt geleid en slechts mogelijk is met vergunningen verstrekt door den Directeur van Economische Zaken, kan worden gezegd, dat ook deze door een in de laatste jaren toegepaste, verscherpte selectie van de binnenkomende aanvragen tot het uiterste is beperkt, zoodat van een bedreiging van den stand van deze menschapen tengevolge van dien wettelijken handel geen kwestie kan zijn. Aan instellingen, waarvan de cultureele beteekenis niet vaststaat, worden vergunningen geweigerd.

Zooals gezegd, werden nabij Pendeng buiten het reservaat orang oetans in de natuur waargenomen. De stand dezer dieren kan daar vermoedelijk goed genoemd worden. Op den tocht naar den top van den Ngo Lemboeh werden geregeld orang oetans gehoord, ik kreeg ze daar echter niet te zien. Volgens de bevolking te Atang-Poetar, enkele dagmarschen van Takengon verwijderd, liet zich daar vrij geregeld een vrouwelijke orang oetan nabij de ladangs zien. Een mannelijk exemplaar werd enkele maanden vóór mijn komst door de bevolking betrapt bij het stelen van komkommers in een tuin en werd daar, toen het zich op den grond niet spoedig genoeg uit de voeten kon maken, door de bevolking afgemaakt.

De voor den handel benoodigde orang oetans worden gewoonlijk door de bevolking gevangen nadat ze in het bosch zijn geïsoleerd. Dit geschiedt o.a. door een complex bosch waarin de begeerde objecten zich bevinden om te hakken met uitzondering van een enkelen boom waarin de dieren zich tenslotte terugtrekken. Wanneer honger

en dorst hen dan na geruimen tijd dwingt den boom te verlaten om te trachten zich over den grond naar het omringende bosch te begeven, worden ze door middel van groote stalen netten of andere vangmiddelen bemachtigd en stevig gebonden of in sterke transporthokken medegevoerd.

Gibbons werden overal zeer veelvuldig waargenomen. De siamang en de withandgibbon waren de soorten, die het meest voorkwamen en daarvan nam ik méér exemplaren waar dan van eenige andere aapsoort. Voor een bedreiging van het voortbestaan van welke gibbonsoort ook behoeft in Atjeh niet de minste vrees te bestaan.

f. Berggeiten. Berggeiten zijn volgens de bevolking niet zeldzaam in de door mij bezochte streken. Behalve op den Löser, waar, zooals reeds medegedeeld, een berggeit werd waargenomen, werd op den top van den Ngo Lemboeh door enkele koelies een berggeit gezien; de sporen op het topcomplex van dezen laatsten berg waren talrijker dan op de Lösertoppen. Vraatsporen van deze dieren trof ik echter ook daar niet aan.

In het hooggebergte van Atjeh zullen deze dieren zeker niet zeldzaam zijn. Daar er weinig jacht op wordt gemaakt, de dieren erg schuw zijn en zich meestal ophouden in voor den mensch zeer lastig begaanbaar terrein, behoeft, naar ik meen, voor uitroeiing niet te worden gevreesd.

g. Neushoornvogels. Neushoornvogels werden vaak en haast in elk terrein waargenomen. Het meest trof ik den jaarvogel *Rhyticeros plicatus subruficollis* (BLYTH) en den dubbelhoornigen neushoornvogel *Buceros r. rhinoceros* LINN. aan naast de kleinere *Anthracoceros coronatus convexus* (TEMM.), *Anthracoceros malayanus* (RAFFL.) en *Anorrhinus galeritus* (TEMM.). *Rhinoplax vigil* (FORST.), de langstaart-neushoornvogel was niet zoo algemeen, terwijl de gekuifde neushoornvogel, *Berenicornis comatus* (RAFFLES), slechts tweemaal werd gezien.

h. Pitta's enz. Pitta's zag en hoorde ik slechts te Lösten en daarvan niet meer dan één soort, nl. *Pitta brachyura cyanoptera* TEMM. Men jaagt er niet op.

IJsvogels nam ik nergens algemeen waar. In de groote kali nabij Lösten kwam geregeld de fraaie *Halcyon pileata* (BODD.) voor, terwijl daar eenmaal *Halcyon coromanda minor* TEMM. & SCHL. werd aangetroffen en nog enkele kleinere soorten. Bij Kotatjané verzamelden wij den gewonen *Halcyon chloris* subsp. en den grooten *Rhamphalcyon capensis cyanopteryx* OBERH. Jacht wordt op ijsvogels voor zoover ik heb kunnen nagaan niet gemaakt.

i. Argusfazanten. Deze fraaie vogels werden niet gezien, echter wel bijna elken dag gehoord. Onderscheidene kampplaatsen werden in het bosch gevonden. Door Inlanders worden de dieren nogal eens

gestrikt op die kale, in het bosch gemakkelijk te vinden plekken, doch veel jacht maakt men er in het door mij bezochte gebied niet op. De stand is m.i. goed en voor uitroeiing behoeft zeker niet te worden gevreesd.

j. Herten en kidangs. Van waterherten werden in de lagere streken vrij geregeld sporen aangetroffen, echter nergens veel. In hoogere streken werden prenten van kleinere herten (?) (door de bevolking „mendjangan" genoemd, doch die ik voor jonge sambars hield) en kidangs gezien. Langs den oever van de Alasrivier merkten wij tusschen Goenoeng Setan en Koengkeh een klein (jong) hert op en in de bedding van een droge kali te Lösten een kantjil, terwijl op den Löser eenmaal een hinde werd aangetroffen.

Op herten en kidangs wordt door de bevolking en door jagers van elders geregeld jacht gemaakt, zoodat ook dit wild plaatselijk zeldzaam geworden of reeds geheel verdwenen is. Het meest wordt hier, behalve met vuurwapens, door middel van honden gejaagd. Bij zoo'n jacht gaat een groot aantal honden onder geleide van vele Inlandsche jongens achter de dieren aan die, in het nauw gedreven, op een bepaald punt, meestal aan den oever van een kali, door ervaren „jagers" worden opgewacht en neergestoken. Niet zelden ook schijnt deze jachtmethode uitsluitend te worden beoefend door kinderen, die op dit gebied een groote handigheid bezitten en onvermoeibaar door het zware terrein loopen.

Als gevolg van een beter toezicht schijnt de hertenstand in de nabijheid van Takengon, dus niet zoo ver verwijderd van de plaatsen, die ik in Atjeh bezocht, zienderoogen te verbeteren, hetgeen blijkt uit enkele in „De Nederlandsche-Indische Jager" (orgaan van het Ned.-Indische Jagersgenootschap) gepubliceerde artikelen, waarin echter wordt geklaagd over een gebrek aan goede geweidragers.

In het nummer van Januari 1939 van genoemd maandblad wordt verteld, dat een jager daar in 6 dagen tijd 45 stuks roodwild waarnam. Daartegenover maakte het door *ons* bezochte gebied een wel zeer armen indruk. Hieruit blijkt, dat de wildstand op een betere contrôle betrekkelijk snel reageert. Moge dit aanleiding zijn ook elders de contrôle op clandestiene jacht en handel te verscherpen.

k. Tijgers. Sporen van tijgers werden gevonden bij Poelau Moenteh, te Lösten en onderweg naar den top van den Ngo Lemboeh. Te Lösten roofde een tijger enkele maanden voor onze komst een jongen karbouw, terwijl een volwassen dier door den roover werd gewond. De bevolking schijnt slechts op de dieren jacht te maken als ze lastig worden.

l. Beren. Door den mantri MADZOED werden nabij Atang Poetar beren gehoord, doch niet gezien. Op een der bergruggen nabij Poelau Moenteh zagen wij een boom, waarin door beren een groot gat was

gemaakt om een bijennest uit te halen, terwijl op een anderen boom eveneens duidelijk nagelsporen werden aangetroffen. Periodiek zouden deze gevaarlijke dieren, waarvoor de bevolking bevreesder is dan voor tijgers, veel voorkomen bij Pendeng wanneer de doerians rijpen, op welke vruchten ze verzot schijnen te zijn.

m. Varkens. Van varkens vonden wij geregeld vele sporen. Door het herhaaldelijk schieten op vogels en kleine zoogdieren kreeg ik de dieren slechts eenmaal te zien. Door de bevolking wordt weinig jacht gemaakt op varkens; dit gebeurt alleen wanneer ze de paggers vernielen. Bijna overal zagen wij van dergelijke omheiningen, die de ladangs tegen dit wild moesten beschermen. Het vleesch wordt niet gegeten.

Zooals ik reeds deed uitkomen, maken de in dit artikel gepubliceerde gegevens geenszins aanspraak op volledigheid, nóch ten aanzien van het Löserreservaat, noch ten aanzien van het overige door ons bezochte deel van Atjeh. Ik heb slechts een getrouw verslag gegeven van mijn bevindingen en conclusies geuit, die mij op grond daarvan gemotiveerd leken.

Uitgebreide mededeelingen uitsluitend handelend over het ornithologisch gedeelte van deze expeditie zullen door mij in samenwerking met den heer CHASEN, Directeur van het Raffles Museum te Singapore, in het periodiek van 's Lands Plantentuin „Treubia" worden gepubliceerd, zoodra de bewerking van het zeer omvangrijke materiaal gereed zal zijn.

Buitenzorg, Januari 1939.